Курс лекцій:
Культова топографія Середньої Наддніпрянщини

Надруковано для виконання проекту в рамках реалізації
Гранту Президента України для обдарованої молоді за 2014 рік

Надруковано для виконання проекту
в рамках реалізації Гранту Президента України
для обдарованої молоді за 2014 рік

Курс лекцій: Культова топографія Середньої Наддніпрянщини

НЕ ДЛЯ ПРОДАЖУ

Курс лекцій: Культова топографія
Середньої Наддніпрянщини:
наклад 500 экз.,
А4, мел.п., 80 гр/м.кв.,
обклад., 250 гр/м.кв.,
скоба, повнокольор., 120 стор.

Авторський колектив: Мирослав Чайковський, Гриневич Марія
Редактор: Сергій Климовський
Оформлення: Олексій Щербак

КИЇВ 2014

Ми дякуємо:

Олені та Анатолію Щербаням, *керамологам та краєзнацям з Опішні (Полтавщина), www.olenasunny.blogspot.com*

Віктору Гуглі, *екскурсоводу і науковцю з Суботова (Черкащина), www.chigirinzapovidnyk.org.ua*

Юрію Халімончуку, *екскурсоводу і краєзнавцю з Олевська (Житомирщина)*

Туристичній компанії «Унікальна Україна» *(www.uu-travel.com) і особисто* ***Ярославу Козаку*** *(Київ-Львів)*

Наша географічна локалізація – Середнє Подніпров'я, територіальний і історичний хартленд України. Затиснута між Поліссям та Запоріжжям вона багата на археологічні та сакральні пам'ятки. Святилища, кургани, церкви й інші топоніми створюють неповторний пейзаж «inner Ukraine» – «Внутрішньої України», малодослідженої ділянки нашої культури. Кластер, про який ми говоримо подібний до голки часу, з нанизаними на ній об'єктами-метеликами. Ми знімаємо їх щоб не пошкодити, кладемо на стіл і препаруємо.

Зміст

Вступ
Сакральна географія України і Середньої Наддніпрянщини. Від Центрального Полісся до Надпоріжжя вужем в'ється континіум священних символів і смислів. В чому їх особливості і специфіка?

Змієві Вали – намисто на шиї Наддніпрянщини
«Київський трикутник» – природні кордони «лісової цивілізації» Київщини. Чим були Змієві вали і хто стоїть за цим монументальним пам'ятником Наддніпрянщини, її середньої частини?

Чорноліські кургани і городища – перші пам'ятки придніпровського лісостепу
Хто і для чого почав вкривати лісостеп укріпленими городищами щойно вигулькнувши з бронзового віку, наче карась з мулу в сітки рибака?

Холодний яр: героїчна історія помножена на перманентну аномальщину
В Холодному яру є практично все: від городищ до монастирів. Хто був його першими партизанами, а хто – найвідомішими?

Екзампай – скіфський Сіон чи видумка Геродота?
Вперше про Геродота: де і кому молилися скіфи, натхненні військовими перемогами і димом дикорослих конопель?

Кам'яна магія Полісся – від архаїчного до неокульта
Полісся – це не лише край, де збереглося бортництво і культ «людей-вовків». Звідки взялися «кам'яні села» в «царстві дерев»?

Археймар – північний архетип в Циркумпонтійській зоні
Археймар – легендарна столиця не менш казкових творців черняхівської культури – готів. Де знаходився «річковий дім» і чому воїнів Германаріха лякав згадуваний Толкіном Мірквід – «Чорний ліс»?

Більське городище – легендарний Гелон? Північний ареал античної цивілізації
Було Більське городище легендарним Геродотовим Гелоном чи ні? Де знаходилося капище Діоніса і чому в культових місцях городища знаходять відрізані собачі голови?

Трахтемирів – «terra incognita» Дніпровських гір, їх сакральне серце
Метафізика Трахтемирівського півострова і його топоси по праву дозволяють вважати Черкащину сакральним серцем нашого регіону. Наскільки це правда, зараз, в 21 столітті?

Післямова. Сірінга назавжди
Частина з них еволюціонувала, змінила ланцюги харчування і кривляється нам з фотографічних плівок, в спонтанних нервових зривах і депутатах різних рівнів. Демони дивляться на нас зранку у дзеркалі; вони вимагають гроші на проїзд у маршрутці і примушують нас працювати понаднормово. Вони зриваються на тих, кого люблять і прощають тим, кого ненавидять. Вони несправжні, як і всяке, породжене мегаполісом, відчуження.

Дуб на Лисій горі

Вступ

Що таке «сакральна географія»?

Станом на сьогодні, «сакральна географія» як поняття чітко не визначена. Як і кожен міждисциплінарний напрямок знань, СК визначається через різницю в трактуванні її об'єкта, предмета, проблеми, завдання, методології дослідження та інтерпретації основних понять.

Відтак, більшість суміжних, переважно академічних дисциплін, визначають сакральну географію як допоміжну, дочірню по відношенню до себе. Втім, як буде видно далі, те саме стосується ненаукових напрямків знання, котрі так, чи інакше включають в себе СК-елементи.

Почнемо з самого простого, робочого визначення сакральної географії, не наполягаючи на його 100%-й валідності.

На нашу думку, **сакральна географія** – це *міждисциплінарна область знань, пов'язана з вивченням історичних чи сучасних культових об'єктів – динаміки їх розвитку, функціонування й інших, видимих чи латентних характеристик.*

Об'єкт сакральної географії – будь-яка фізично чи вербально зафіксована одиниця, з чітко вираженими культовими ознаками.

Існує безліч класифікацій, залежно від того, які ознаки об'єкта вважаються першорядними, а які є похідними.

Наведемо кілька прикладів.

1. За матеріальною природою об'єкт може бути **реально існуючим** (чи таким що існував) – будь-що, фіксоване за допомогою основних органів чуттів: дерева, камені, джерела, кургани, яри, урочища, галявини, капища, жертовники, церкви тощо.

На іншому полюсі знаходяться **образи і**

«Дерево – Тризуб» у Трахтемирові

На Лисій горі

символи, в нашому регіоні притаманні відновленим язичницьким течіям або іншим напрямкам сучасного н'ю-ейджа: «пірамідальне місто» між Лисою горою і Голосієвським парком, приміром.

2. Другий спосіб стосується **власне культового стану об'єкту.** Останній може бути *зафіксований в історії; діючий зараз, нещодавно виник в якості неокульта.* Часто він поєднує всі названі характеристики. Самий простий приклад – згадана Лиса гора, якою за археологічними даними свого часу, користували язичницькі жерці; згодом (з перервою чи без – достеменно не відомо) до них долучилися київські відьми; зараз це всі, хто вірить, незалежно від конфесії чи самоідентифікації. Сума їх поглядів, переказів і домислів формує сучасний неокульт Лисої гори, що, з одного боку спирається на уривки старих візій, на які нанизані нові, інші, ширші, вужчі, сильніші, слабші – які завгодно, позиції.

3. За походженням: **природні та штучні.** До перших слід зарахувати дерева (Дуб Грюневальда), камінці (слідовики в Поліському заповіднику), джерела (будь-яке «лікувальне» чи «святе» джерело біля церков: в Феофанії, біля Замкової, біля Юрковиці тощо).

Взагалі, «дерево-камінь-джерело», це класична сакральна тріада, притаманна, наприклад, Інгерманландським комплексам (за В. Мізіним «Забытые священные места Ингерманландии»). Ймовірно, дані міні-кластери мають старе, язичницьке походження і до наших днів дожили завдяки своїй трансформації в топоси народного православ'я та інтеграції до системи народних вірувань.

Зараз більшість з них характерна для півночі Росії, Прибалтики, Білорусі, угро-фінського світу в передгір'ях Уралу та басейні Волги. В Україні, а тим більше регіоні Середньої Наддніпрянщини тріада «камінь-дерево-джерело» на сьогодні невідома. Окремі культові об'єкти (за принципом «або-або») зафіксовані, про що йтиметься далі.

Штучними називаються об'єкти, котрі виникли внаслідок людської діяльності. Частина з них знаменує собою перехід від природніх до продуктів людської діяльності

Дуб Грюневальда

Рожена криниця

з часів язичницького світу і дотепер. З одного боку, ми бачимо вказане вище поклоніння природі, поряд і паралельно з котрим з'являються капища, пізніше церкви у всіх її різновидах.

Класичний приклад – Рожена криниця неподалік від озера Бучак біля Трахтемирова. Історія говорить про її християнське походження, лікувальні здібності та культовий статус. Хто, коли, чому і для чого наділив цими характеристикам просту копанку в глибині похмурого лісу – невідомо. Пізніше з'явилися легенди, рушники, ікони, «лікувальний статус» (зі спеціалізацією на жіночих темах, таких як материнство). Сьогоднішня Рожена криниця – продукт своєї епохи, який, на відміну від класичного неокульта сягає корінням, судячи з історичного контексту переказів, як мінімум, хозарських часів. Проте, можливо, «хозарський контекст» легенди про Рожену це все-таки пізніші нашарування усної народної творчості.

«За енергетичним потенціалом». Це та частина характеристик об'єкту, що випадає за межі академічних наукових підходів, якими послуговуються історія, археологія, етнографія. Вони, будучи братами-сестрами наразі вважаються «батьками» сакральної географії.

Енергетичний потенціал того чи іншого об'єкту, як його питома характеристика, з'явився за часів вже згаданого нью-ейджу – розквіту неоязичницьких нашарувань і культів, які виникли, за словами «піонеру» СК Поля Деверо в «психоделічні 70-ті».

Містики, езотерики і екстрасенси практично всіх релігійних течій в той чи інший спосіб схиляються до існування так званих «місць сили», координати яких здебільшого співпадають з сакральними локусами.

На той же період припав розквіт лозоходства (в західній традиції «даузінга»), адепти якого відомі з історії як спеціалісти з пошуку води, руд та інших, прихованих землею скарбів. Пізніше даузінг розширив свій ме-

тодичний і експериментальний потенціал до розробки власних моделей. Йдеться про системи так званих силових ліній (Хартмана, Кюрі й інших).

Підсумком тенденції стало формування так званого **«енергетичного даузінга»,** котрий ввів в обіг поняття **«геопатогенні» («негативні»)** і **«геовітальні» («позитивні»)** зони. Варто зауважити, що дані зони не завжди пов'язані з сакральними об'єктами, разом з тим кореляція між ними не викликає сумнівів як у послідовників езотеричних течій, так і в тих, хто віддає перевагу науковим методам (об'єднання «Космопоиск»).

Традиційно вважається, що діючі культові об'єкти, особливо християнської традиції апріорі володіють позитивним енергетичним потенціалом (мінімум, для їх послідовників), язичницькі капища (їх залишки, місця, сліди, новотвори) – залежно від того, хто оцінює. Звичайно, позиція адептів язичницьких культів докорінно відрізняється від аналогічної у тих же православних. Очевидно, має місце політична оцінка топоса, в ситуації, коли за даними офіційної археології значна частина найбільш відомих православних святинь знаходиться на місці старіших язичницьких капищ.

Те саме стосується сакральних комплексів або кластерів. Китаєва пустинь, Лиса гора, Бусова гора і Чорна гора знаходяться в одній лінії пагорбів. Разом з тим, Китаєво і Видубецький комплекс (Бусова гора) вважаються всесвітньо відомими православними святинями; Лиса гора – «нечистим», поганим місцем, Чорна гора містить на собі музей історії ВВВ і пам'ятник, відомий як «Батьківщина-мати». Позиції останніх двох в канонічному православ'ї відсутні.

Втім, за словами київського езотерика, спеціаліста з сакральної географії Києва Євгена Полякова, саме Чорна гора зосереджувала (і продовжує це робити) негативні енергетичні потенціали. Позиції 3-х інших

Трахтемирів. Околиці «висоти 220»

умовно однакові, з тією різницею, що йдеться про різні типи енергій.

Вінець енергетичного потенціалу сакральних топосів – **«аномальні зони».** Дане твердження вимагає деталізації, оскільки частина відомих на території України «аномальних зон» не пов'язана з сакральними комплексами.

Аномальна зона не може бути однозначно **«патогенною» чи «вітальною»**. Окремі її частини можуть містити і ті й інші складові, сама ж зона є досить умовною назвою території (від кількох метрів до невизначеної кількості кілометрів), де відбуваються незвичні для людського досвіду речі; фіксуються різні форми ЗСС («зміненого стану свідомості») тощо.

Незважаючи на те, що існує перелік ознак «аномальних зон», їх класифікація і методи фіксації в більшості випадків, з точки зору тієї чи іншої системи координат, гіпотетичні.

Теоретично, майже всі з запропонованих нами сакральних топосів чи кластерів можна назвати свого роду «аномальними», з огляду на їх **етнографічну складову**, втілену в переказах і легендах. Обгрунтовані **експериментальними методами** із застосуванням новітньої техніки докази, рідкість. Подейкують, що на території Трахтемирова, Холодного яру, тієї ж Лисої гори й інших часто відбуваються незрозумілі речі. Проте відсутність статистичних даних, навіть банальних замірів або моніторингу зводить всі чутки до розряду, в кращому разі, етнографічних нашарувань, в гіршому – пліток.

Методологія вивчення об'єктів сакральної географії

Як досліджувати об'єкти культової спадщини, історичні і діючі? Який метод буде найпродуктивнішим і чому? Це питання ставили не раз, і не два всі, хто коли-небудь приходив до виокремлення об'єктів сакральної

Київ. «Лобне місце» на Лисій горі

Володимирова криниця

географії в окремий напрямок досліджень.

Відповідь очевидна – жодна з існуючих дослідницьких методологій як наукових, збудованих на грунті раціональних способів пізнання реальності (історія, археологія, топоніміка, етнографія тощо), так і містичних, в основі яких лежать чуттєві практики (утесете, біолокація й інші) не дадуть повного опису об'єкту, не кажучи вже про можливості наблизитися до повноцінної інтерпретації. Не можна пізнати ціле, спираючися лише на окремі частини.

Одним з перших це зрозумів екс-редактор журналу «Мисливці за леями», керівник «Проекту Дракон» Поль Деверо. Зараз ним послуговується дослідник з Санкт-Петербургу В'ячеслав Мізин, окремі позиції розробляються в надрах київської лабораторії «Інституту нелінійної географії», до якої мають честь належати автори брошури.

Йдеться про так званий **системний аналіз** – суму методів, які задіюють абсолютно різний, в тому числі умовно, протилежний інструментарій, результати якого є підставою для комплексного описання і інтерпретації сакральних феноменів.

Підхід, який пропонує Поль Деверо комплексний, системний і не завжди зручний для окремих дослідників і навіть груп, оскільки вимагає серйозного технічного оснащення, комплектації різнопрофільними фахівцями, значних видатків на експедиції і тщщо.

Серед іншого Деверо пропонує наступні методи:

Архео-історичний – передбачає збір і первинну обробку історичного та археологічного матеріалу, на основі яких формується загальне уявлення про об'єкт дослідження. В якості прикладу проаналізуємо так звані «городища» – залишки старих поселень, які зустрічаються на території Середньої Наддніпрянщини, починаючи з енеоліту. Пізніше, за часів Київської Русі була поширена скандинавська назва «Гардаріка» – «земля городищ», яка свідчить сама за себе.

Формально городище не належить до культових об'єктів, втім, як і кургани. Разом з тим тут є кілька обставин, що в підсумку дозволяють зарахувати городища та кургани до сакральної спадщини:

- Їх сучасне сприйняття як частини культурної спадщини якщо не народу, то, принаймні, території і супутні цьому явищу ресакралізації, поновне, світське освячення об'єкта;
- Для одних народів городища та кургани служили місцями проживання або захоронення, для інших, нерідко, з огляду на свої природні (підвищення абощо) характеристики – місцями, де відправлялися культові потреби;
- Більшість городищ містили відкриті чи приховані культові майданчики. Класичний приклад: Більське городище на Полтавщині, за деякими ознаками - легендарний геродотовий Гелон. Не зважаючи на давні розкопки, які тривають без малого століття, вчені не дають однозначної оцінки, хто ж саме заселяв це, за окремими даними, найбільше городище свого часу. Ким би вони не були, відповіді на питання, чому в окремі історичні періоди в жертву приносили собак, зараз не

знає ніхто. Те саме стосується пізнішого, частково елінізованого періоду життя одного з двох тамтешніх Городищ. Якщо Геродот був правий, десь на їх території до цих пір ховається капище Діоніса. Враховуючи місцезнаходження Більського городища і його ймовірну тотожність Гелону, йдеться про найпівнічніший на території України античний культовий кластер.

Присутність і спостереження – чимось нагадує включене спостереження в соціології. Залежно від ситуації може виступати в ролі одного з головних або додаткового. Принцип його застосування надзвичайно простий – якомога частіше перебування в межах досліджуваного об'єкту, що, в підсумку, дозволяє зануритися в його атмосферу й інколи зафіксувати наявність тих чи інших закономірностей. До останніх належать параметри, котрі під час тривалого спостереження переходять з розряду латентних в очевидні. Все залежить від концентрації дослідника на процесі спостереження. Результати можуть мати суб'єктивний, статистично не значимий характер або навпаки, спільний для всіх візуальний ефект: тіні, температура, ландшафтні деталі, особливі відчуття тощо.

Древня астрономія – відносно новий і надзвичайно полемічний метод, який грунтується на впевненості в тому, що окремі об'єкти своєю першопочатковою метою мали астрономічні спостереження, себто, будувалися як інструментальні обсерваторії. До них, гіпотетично, заносять більшість всесвітньовідомих монументальних споруд, від єгипетських пірамід, до британського Стоунхенджа. Хто і для чого будував споруди, які навіть при сучасних технологіях не завжди під силу, містифікаторів не цікавить. Як і те, що робилося це в часи, коли людство перейшло від каменю до міді, і питання банального «не вмерти з голоду» було надзвичайно актуальним. Що примушувало практично диких (а більшість подій відбувалася задовго до переселення не набагато цивілізованіших індоєвропейців) мешканців енеолітичної Старої Європи кинути лопати з лосиних рогів і мідні топірці і зайнятися столітніми роботами над монументами? Ймовірність, що любов до астрономії, дуже мала.

На щастя, на території Середньої Наддніпрянщини відсутні об'єкти, в яких навіть при розгляді в телескоп можна відзначити астрономічні риси. Свідчить це про те, що мешканці цієї території відрізнялися за своїми інтересами, можливостями чи потребами від «астрономічно грамотних» жителів територій, які пізніше ввійдуть до так званого «кельтського поясу»? Швидше за все, різниця лише в системі міфів, котра склалася в частини західних дослідників щодо інтелектуальної величі своїх пращурів.

Втім, це не означає, що самі по собі монументи з огляду на деякі, зафіксовані (або притягнуті) характеристики не мають відношення до зоряного неба. На цьому наполягає низка сучасних дослідників, які вказують на вірогідність позаземного походження монументальних споруд, перелік яких охоплює більшість відомих монументів Єгипту, Західної Європи, Латинської Америки тощо. Навряд чи їхня доказова база здатна перевести гіпотезу палеоконтакту в статус хоча би теорії. Єдина її перевага над попередньою в «будівельниках» - як би банально це не звучало, уявити представників позаземних цивілізацій в ролі будівничих пірамід трошки легше, ніж покоління єгиптян, котрі мідної пилкою ріжуть базальтові плити.

Даний відступ має на меті засвідчити дві, не поєднані між собою позиції.

Перша – як було сказано вище, на території Середньої Наддніпрянщини відсутні сакральні об'єкти, які за певних умов можна було би трактувати як астрономічні майданчики; не в останню чергу це пов'язано з відсутністю «астрономічного підходу» в середовищі тутешніх дослідників.

Другий – походження деяких з них, особливо в частині масштабів ріднить Змієві Вали з «тим самим» Стоунхенджом, Баальбеком чи Долиною царів. Хто мав досить вільного часу і неймовірну мотивацію для того, щоб насипати тисячі кілометрів, перевернути мільйони тонн землі, які легко долала будь-яка ворожа кіннота? І це на вкритому лісами і болотами древлянському «Київському трикутнику», де відійти в ліс тисячоліттями було найбільш продуктивною тактикою боротьби з опонентами для малочисельного місцевого населення? А організувати новий зруб або вирити землянку простіше ніж громадити поколіннями мільйони кубів довколишнього лісу? Але про це згодом.

Сакральна геометрія – стосується, в першу чергу, архітектурних особливостей тих чи інших ансамблів. Звичайно, перевага надається об'єктам з умовно рівною або близькою до неї поверхнею, придатною для геометричних моделювань і їх похідної – арифметичних обрахунків. Можливо тому сакральні топоси нашої території часто підпадають під даний метод лише після хрещення Русі, яке, крім всього іншого, познайомило мешканців цих територій з особливостями візантійської архітектури. До цього, принаймні, на нашу скромну думку, шукати різноманітні алгоритми, «золоті січення», цифри Фібоначчо тощо в сакральних комплексах минулих епох буде свідченням в кращому випадку заангажованого ставлення до історії.

Очевидно, що трипільські поселення, чорноліські городища, антські капища, київські церкви будувалися за певними принципами, на певних місцях, з певних причин… одним словом, не просто абияк і абиде.

Проте, проблема інтерпретації, що виникає при спробі подолати бар'єр між мисленнями будівельника тієї епохи і археолога сьогодення, полягає в тому, що останній, перебираючи бусини гіпотез, часто-густо вкладає в стиль мислення, поведінкові рефлекси і мотиви людини іншої епохи ВЛАСНІ домисли. В результаті, трипільці, які не знали колеса і верхової їзди, наділяються статусом ранньокласового суспільства, практично протодержавного утворення з фіскальними органами і метафізичною космогонією; Змієві вали будує малочисельне і неідентифіковане населення київських боліт. Як видно, в обох випадках йдеться про гіперболізацію можливостей з боку населення, яке перебувало на невисокому технологічному рівні розвитку, або мало низький рівень продуктивності виробничих сил.

Таким чином, сакральна геометрія, як дисципліна, що стосується переважно чітко окреслених поверхонь малопродуктивна на ранніх історичних етапах. Можна вірити в те, що натхненні шаманськими візіями жерці зі штангенциркулем міряли територію в пошуках найбільш придатного з точки зору розташування Венери місця. Але, за відсутності вагомих доказів подібна гіпотеза лише поповнить ряди інших, не менш екзотичних, з їх апологізацією космогонічних уявлень і тому подібних, місцями спекулятивних положень.

Початок християнізації Русі співпав з поширенням інженерної справи з території Візантії. Свідченням цьому є різниця між слов'янськими ідолами і дерев'яними, а пізніше і кам'яними церквами. З ними на ці території приходить сакральна геометрія як частина інженерної справи.

Фольклор – на відміну від двох попередніх, один з найбільш придатних методів дослідження сакральних топосів. В його основі лежить простий, відомий з часів перших любителів народної творчості, спосіб збирання усної народної творчості. Частина топосів, особливо це стосується функціонуючих, мають в своєму активі від однієї до кількох легенд, що обгрунтовують сакральність місця.

До прикладу, у випадку з поліськими каменями-слідовиками, це сліди Бога або святих; скіфський курган Переп'ятиха пов'язують з

іменем князя Переп'ята; Рожену криницю виводять від дівчини, що жила в хозарські часи, а Володимирову криницю – від надпотужного копита його коня….

Звичайно, фольклорна інформація не сприймається як достовірне джерело походження. Її функції – фіксація того чи іншого образу в народній свідомості. В найбільш ідеальних випадках можна прослідити зміни образу протягом існування топоса, від його зародження до сучасного стану, який часто має всі ознаки неокульта.

Неокульт ми розуміємо як нашарування кількох легенд, образів і статусів місця, результат яких формує новий, відмінний від попередніх статус. Дуже хороший приклад неокульта на території Середньої Наддніпрянщини – **Лиса Гора на Видубичах.**

В якості прикладу наводимо уривок з інтерв'ю, яке один з його дослідників, Євген Поляков, дав нам на початку цього дослідження:

Більшості дослідників, так чи інакше знайома Лиса гора на Видубичах в Києві. Станом на сьогодні, це одне з найбільш наділених увагою місць міста. Чаклуни всіх традицій, уфологи і рольовики вшановують її своєю увагою в пошуках «місць сили», підземних ходів, магічних артефактів і так далі.

Буде помилкою вказати на відсутність інтересу до неї з боку вчених. Мабуть, він теж є – латентний, вузькопрофільний і «невидимий». Екологи та археологи, історики та геологи цікавляться вкритим лісом пагорбом недалеко від станції метро не рік і не два.

Лиса гора цікава всім, правда, з різних позицій, систем інтересів і навіть прогнозованих (бажаних результатів). Коефіцієнт варіації тут більш ніж широкий, оскільки, очевидно, що спільного в, умовно, «міського шамана» з його одвічним пошуком видінь і

Капище. Вид здалеку.

Дівич-гора в Трипіллі. Посестра видубецької

«сили» і в, припустимо, культуролога, не так вже й багато.

У даному випадку ми не шукаємо істин і навіть відповідей на більшість питань. Наш сьогоднішній співрозмовник – київський езотерик Євген Поляков, свого часу плідно співпрацював з нами під час написання брошури «Священні гори Подніпров'я». Очевидно, що його позиція – тільки частина складного образу Лисої гори. Тим не менш, без неї нікуди – київська традиція обожнювання природи не померла.

Доброго дня, Євгене. Кілька слів про себе і свої інтереси у сфері містики та езотерики.

Я містик і езотерик з позицій людини, яка вивчає різні окультні системи, систематизує їх, а також шукає корені, основи шаманських культур – глибокі, древні, складніші і об'ємніші. З цих позицій мене можна називати сучасним магом. Я не перебуваю під тиском суворої гримуарної, книжкової класики. Мене цікавить сучасний розвиток, оскільки магія і життя слова-синоніми: життя розвивається, а магія оновлюється. Тому я – сьогоднішнє покоління магів.

Магія – це квінтесенція буття.

Розкажіть, будь-ласка, коротко, містичну частину історії Лисої гори?

Історія Лисої гори спільна для всіх «лисих гір», в цілому. Саме поняття «лисої гори» має на увазі гору з «залисинами» на вершині, де збиралися послідовники певних, переважно язичницьких культів для проведення своїх свят, треб, громадських справ, взагалі.

Ці збори нерідко проводилися вищим жрецьким складом на священних місцях. За своєю енергетичною структурою гора піднята зсередини землі потоком енергії, який вилився назовні. Як свого часу тектонічні сили створили гору, так і на рівні тонких енергій на вершині гір розміщені їх концентрації.

Люди збиралися на вершинах гір, пагорбів, щоб долучитися до них.

Історія київської Лисої гори своїм корінням сягає відомих в історії київських відьом. В Україні завжди було і є багато лисих гір, але саме київська найбільш відома в силу свого столичного статусу.

Історично склалося так, що саме центральна і північна Україна були найбільш насиченими так званими «місцями сили»,

Капище. Вид зблизька

тому й столиця знаменувала собою найбільш значущу з лисих гір. Хоча, звичайно, не можна стверджувати, що саме вона найбільш сильна в енергетичному відношенні.

Цілком можливо, що священні пагорби Волині, певні гори Карпатського регіону мають велику силу. Але вони віддалені, менш доступні, а тому і менш відомі.

До появи київських відьом це були переважно язичницькі, патріархальні культи. У певні проміжки мали місце жіночі культи, якими всерівно заправляли чоловіки.

У кожному разі, на лисих горах збиралися жерці місцевих культів, у тому числі кочових племен. Таким чином, сформувався культ, відомий як «рідновіри». За своєю природою він також синкретичний, в ньому присутня безліч божеств, які спочатку не належали до одного пантеону.

Пізніше саме вони завідували лисими горами в цьому регіоні.

Спочатку Лиса гора на Видубичах була Дівич-горою, оскільки на ній знаходилися капища Лади і Лелі. Саме вони першими влаштувалися на цій горі, пізніше, після хрещення, були витіснені чоловічими культами, втікачами з Києва. Тут, як відомо, вирінув ідол Перуна, звідки, власне, і назва (Видубичі, прим. ред) місцевості.

Жіночий культ пішов вбік Китаєво, не можна сказати саме куди. Волхвів, незалежно від статі і знань винищували. Саме на пост-Володимирський період припадає точка, від якої Лиса гора на Видубичах стає центральним об'єктом поклоніння.

Чим є Гора для практикуючих ті чи інші види знань в Києві (і за його межами)? Наскільки високий її статус?

На сьогоднішній день її статус дуже високий, вона відома за межами України і серед інших лисих гір. До неї тягнуться всі. Не лише езотерики. Те ж капище зараз притягує всіх, туди водять екскурсії.

Зараз це, в тому числі, туристична локація. З містичних позицій її статус високий,

Один з капонірів Гори

вона є ключовим елементом, через який знаючі підключаються до всього комплексу: Лиса гора – Бусова гора – Голосіївський комплекс.

На рівні даних локацій Лиса гора – точка входу в комплекс, ворота в нього.

Сьогоднішнього статусу гора набула 50-100 років тому. З того часу починається її популярність і повсякденність, незважаючи на те, що в Києві є кілька лисих гір, які також використовують містики і просто язичники.

Безсумнівно, це найяскравіше підтвердження несформованого неокульту. Видубицька і Замкова гори приклади тому.

Що стосується самих неокультів, звичайно ж, вони завжди були і будуть еклектичними, в усі епохи. Особливістю сучасного є змішання різних традицій. Якщо до цього це було змішання, наприклад, культу Сварога і молодших Сварожичів, то зараз це змішання різних язичництв, взагалі, в одному казані.

Охоронець капища

Дуже схоже на яловичину, рибу і коріння в одній посудині. Може вийти смачно, може – ні.

Молоде покоління не наділене знаннями в «мистецтві», тому виходить така суміш. У більшості випадків люди «граються»: той же Літаючий Макаронний Бог і так далі. Головне, куди тебе спрямовує твоя віра. Тут географія божества, якому ти поклоняєшся, немає ніякого значення.

Чи є в окрузі схожі з нею за статусом або іншими характеристикам?

В межах Києва до вказаної мною зони входить Звіринець (низова частина) з одного боку гори; з іншого (західної) це Китаївська пустинь і Голосіївський ліс, які не мають яскраво вираженого рельєфу. Проте навіть тут невтаємничені часто зіштовхуються з певними відчуттями і образами; в південну сторону тягнеться гряда слабовиражених пагорбів до самої Кам'яної могили (Мелітополь, Запорізька область, прим. ред).

Тут треба сказати, що у багатьох народів земля була «скелетом дракона», вищим архетипом стихії. Вважалося, що саме в області України дракон робить черговий вигин і його хребці ніби формують собою ці гори.

Лиса гора, як точка, за деякими уявленнями, - це місце, де дракон або вилітав, або навпаки, повертався в своє лігво.

Тут можна згадати про міфи про річку Смородину і Змія, який охороняв її. У нас є Смородиновий узвіз, біля якого, як кажуть, була річка. Там, власне був каскад печер, які вели в невідомому напрямку. Після низки кримінальних епізодів їх просто засипали.

*В межах Києва не можна обійти увагою **Замкову гору**, на якій язичники теж спорудили камінь Алатир; Десятинну гору з музеєм історії України та капищем Перуна.*

Також знаковою для Києва є так звана Чорна гора, на вирівняному майданчику якої встановлена «Родина-мать» і музей ВВВ. Це точка, куди стікалися «темні енергії», які там переварювалися і йшли в Дніпро. Після того, як гору підрівняли і спорудили витягнутий вгору монумент, ця енергія стала випліскуватися на навколишні простори.

На півночі, до самого Чернігова тягнеться гряда маловідомих пагорбів, які теж виконували певні сакральні функції. Сучасні язичники використовують їх досі.

Вхід у капище

Радіостанція на Лисій горі

Кожна гора має якусь енергетику, відповідно, знаючи специфіку цього місця можна вирішити певні завдання.

Які місця Ви можете виділити як першорядні, відзначені печаткою таємничого на Горі?

*Перше, звичайно – **Капище**. Не дивлячись на його сучасність і коротку історію, в нього вкладено багато сил. Це ключова точка гори, що володіє м'яким, позитивним потенціалом. Якщо побути там подовше, більшість відчує на собі її благотворний вплив.*

*Ще можна виділити **Відьмин яр**. Це нижня точка, по одну його сторону розташоване **Капище,** по іншу – **Мертвяцький гай.***

Таким чином вони ніби анігілюють один одного і створюють замкнуту систему.

*Як не дивно, **радіостанція на Лисій горі** виконує корелюючу функцію для енергій цієї геолокації і вже стала одним з ключових елементів її енергетичного потенціалу. У певні дні радіовежа фіксує величезні перепади енергій, втрати струму. Біля самої радіостанції спостерігається ефект «хрональних змін», коли люди просто випадають з часу: порушується його хід, дії приладів і так далі. Люди просто не відчувають часу.*

Які з них, на вашу думку, мають давню природу, а які з'явилися за останні 20-30 років?

*Найменше, напевно, з часів формування гори на ній змінився **Русалчин яр**. У колишні часи по ньому протікала вода, там і зараз її багато. Туди свого часу заводили води Дніпра для військових потреб. Потім воду спустили, тим не менш, ще пару років тому там можна було знайти причал.*

***Зона**, цей фортпост Гори, її центральна площа з каменем (**т.зв. «могила Богрова»**, вбивці Столипіна, прим. ред) теж не зазнала практично ніяких змін. Проте, вали навколо неї рукотворні.*

*Найбільш ранній сакральний статус має місце, де був обрядовий майданчик Лади і Лелі, недалеко від неї знаходиться одне з **«лобних місць»** гори.*

*Теж саме стосується старого капища, яке, як мені здається, знаходилося неподалік сучасного, швидше за все на **«Галявині бажань».** Різниця між ними всього 100-200 метрів.*

Вівтар на Лисій горі

Сама «Галявина» – одне з найбільш яскравих місць, де навіть людина, що не володіє спеціальними знаннями може відчути яскраві емоції. Тут же, як відомо, знаходять 4-х, 5-х і навіть 6-и листкову конюшину.

Чи можна говорити про існування якогось «неокульта» – системи міських легенд, що не мала аналогів у минулому, але вдало функціонуючих зараз?

Так, можна, оскільки кожна локація Лисої гори розділена на зони, які мають свої легенди.

У будь-якому випадку вся Лиса гора - це ковдра, що складається з клаптів, які в свою чергу складаються з різних енергій, проявів, історій.

Це єдиний комплекс, що складається з плям різномастих енергій.

Почасти ця зональність обумовлена саме неокультами окремих місць, «п'ятачків гори».

Що стосується старих культів, швидше за все автентичність стародавніх легенд дуже постраждала. Напевно є те, що йде з історичних коренів місця, але це не більше ніж фундамент. Всі сучасні легенди – сьогоднішні (років 50-100).

*Один із прикладів – **культ Видубецької Лисої гори** як «пупа землі», місця, куди сходяться енергетичні меридіани. Він старий, хоча не можна сказати настільки.*

Тим не менше, не можна сказати, що саме гора була «уроборосом» – змієм, який кусає свій хвіст. Відомо тільки, що воно було десь у цьому регіоні.

*У радянську епоху, кажуть, геологи шукали цей «пуп» за допомогою різних методів, тієї ж біолокації. Якщо подивитися на карту Києва, він поцяткований енергетичними вузлами, як на правому, так і на лівому берегах. На рівні регіону скупчення вузлів резонує таким чином, що **Лиса гора і Китаєво – центральні точки.***

Крім того, амперметри та інша техніка демонструють перепади і відсутність постійного поля.

Наскільки органічно сучасні уявлення про Гору ввібрали в себе попередні образи?

Немає культів, які не прижилися на горі. Там є зони, які підходять усім, від буддійських ченців, до найбільш екстремальних сатаністів.

Тим не менш, є так звані «випадаючі легенди». Одна з них розповідає про те, що десь між Лисою горою і Голосієво є **«пірамідальне місто»**, сакральний прототип або першопричина цього місця. Потім воно було спеціально засипано.

Це маловідома легенда, про яку або не хочуть говорити, або говорять нісенітниці.

До речі, Лиса Гора - це «місце сили» або їх сукупність (поясни, що ти розумієш під ними виходячи зі своїх уявлень)?

Видубицька Лиса гора - це єдине місце сили. Просто в силу своєї вузлової структури воно збирає в себе різні енергії. Але сила її в тому, що вона єдиний комплекс, як людський організм. З нього не можна вирвати якесь місце і протиставити іншим.

Один з капонірів Гори

До неї як до єдиного організму приходять всі, хто шукає – не до місця, а до самої гори. Інша справа, що до тієї чи іншої ситуації більше підходить конкретна локація на горі. Але приходять до «душі місця», а не її частин.

Приходять для того, щоб відчути себе в стані храму, через який проходить якийсь дух.

Якими «енергетичними особливостями» з точки зору езотерики володіє дана Лиса гора?

Це дуже потужна, живородяща енергія. Це те, що починається із зерна, коли прокльовується паросток. Даний образ можна співвіднести з усією горою, не дарма спочатку там був жіночий культ. Це місце матері, жінки, темряви.

Це творче місце. На відміну від Чорної гори, це пуп, котел, живіт, де збирається енергія.

Чи є в Україні подібні аналоги?

У Карпатах, але, мені здається, вони більш вузькопрофільні – конкретна гора відповідає за одну-дві функції. Гір там багато, потенціал величезний, але соборної енергії там немає. Вони розкидані навколо західних областей, а найсильніші місця знаходяться в інших країнах, в тій же Трансільванії.

Звичайно, висота гори пов'язана з її потенціалом, але не статусом. Те, що можна отримати на Евересті, можна отримати і на Лисій горі, шлях просто буде іншим. На Лисій горі доведеться пройти ті ж 8 кіло-

метрів, але вже внутрішньої дороги. У кожному разі, там, де є високі гори, часто є свій, додатковий культ гір, найчастіше це важкодоступні місця, потрапити в які можна тільки за допомогою якоїсь містерії, зріднившись з більш доступними горами.

Який, на твою думку її головний, кореневий секрет – підземне місто, книжкові артефакти, відьомський шабаш? Може щось інше?

Силу горі дає саме її вузлова конструкція, яка замикає на собі енергії регіону. Якщо легенди про підземне місто обгрунтовані, звичайно, першість належатиме йому. Можливо, саме він збирає їх, в такому випадку гора просто вхід до нього.

Чи проводяться зараз шабаші і взагалі – хто ці, оспівані ще Орестом Сомовим «київські відьми»?

Безпосередньо шабаш, як поняття, це святкування закінчення або початку якогось циклу. Сонячного, місячного, інших. Багато культур в прив'язці до цих точок справляли і справляють ці шабаші на Лисій горі. Однак, поп-культура зробила своє: цим живе туризм, проведенням масових дійств, які йдуть своїм корінням у минуле, та ж Купала, наприклад.

Це не шабаші, в буквальному сенсі слова, в даному випадку з ритуалів беруться якісь частини, які оформляються культурною програмою, для того, щоб людям було веселіше і цікавіше.

Завдяки Сомову, зараз Владі Лузіній, такі люди створили сучасний культ «шабашу», де відбуваються якісь речі, пов'язані з культом наших предків. Тому навіть через такі свята ми долучаємося до них.

Нерідко, зібравшись на Лисій горі відьми не можуть відзначити своє свято. У розумним межах, я за те, щоб навіть таким «попсовим» способом популяризувалися їх обряди.

Чи проявляють до неї інтерес вчені і, якщо так, як часто і в якій області?

Кілька років тому я чув про те, що спроби наукових досліджень гори присікаються. Чомусь наша держава або не зацікавлена, або у неї є своя структура, яка присікає наміри з боку інших.

На сьогодні в Україні ця тема закрита.

У Росії все зовсім навпаки.

У чому, по-твоєму, різниця, між науковим і, наприклад, твоїм власним інтересом до Лисої гори?

Я вважаю, що насправді наукову і езотеричну частини досліджень слід поєднувати, оскільки вони взаємодоповнюють одна іншу.

Недостатньо володіти технічним підходом для отримання повної картинки. Слід знати і відчувати культурну складову місця.

Те, що відчує шаман – це сенсорний зріз, археолог побачить на цьому місці якісь поховання, поселення, наприклад.

Поєднуючи езотеричне і екзотеричне ми отримуємо об'ємне.

Чим більше різнопрофільних фахівців зможуть підійти до проблеми, тим більш об'ємне знання вони отримають.

З одного боку я за те, щоб матрицю Лисої гори вивчали саме таким способом, з іншого боку мені здається, що вихолощення знання про неї з точки зору наукового підходу небезпечно тим, що ми можемо забути про духовну складову процесу.

Може простіше залишити незакінчені легенди і недомовлені міфи.

Я за дослідження гори, але також і за те, щоб таємне залишалося таємним.

У ранній радянський період все, пов'язане з місцями сили не просто замовчувалося, а й викорінювалося. При цьому їх адептів збирали і досліджували.

У пізній радянський період виник якийсь зворотний ефект, езотерику перестали відстежувати. Тоді стало можливим говорити і збиратися на старих місцях.

Ми трохи знаємо минуле Гори. Спрогнозуй, як езотерик, як киянин, її майбутнє?

Людина і суспільство зараз розвиваються дуже непередбачувано, тим не менше, я впевнений в тому, що Лиса гора залишиться у своєму сакральному статусі.

Відбувається популяризація езотерики, тому, можливо, сакральність деяких місць стане не просто статусом, більше – священним місцем на державному рівні, куди можна приїхати не тільки для того, щоб посмажити сосиски, а й причаститися до місця.

Я хочу, щоб у свідомості суспільства ця Лиса гора та інші набули статусу священних місць.

Таким чином стає зрозумілим, що основа методу це, за словами В. Мізіна – реконструкція культа, розуміння того, як він виник, хто були його перші носії, коли і куди він трансформувався протягом часу свого існування і якого образу набув зараз. Умовно кажучи, на прикладі Лисої гори це виглядає так:

Ранньослов'янські язичницькі культи-пізньослов'янські язичницькі культи – українські відьомські культи – культ Гори.

Як видно, в попередні епохи Лиса гора була сакральним топосом – місцем дислокації тих чи інших культів; зараз сама Гора сприймається як жива істота, яку визнають езотерики різних традицій. Система її капонірів і галявин формує «пуп», «вуха, «очі» Гори. Розповсюджена легенда про «дух Гори», який проявляється здатним бачити у вигляді «пса» або «невеликого ведмедя».

Цікаво, що фактичне обожнення Лисої гори на рівні її сучасного, локального київського неокульта завершує певний метафізичний цикл і повертає її статус до відпочаткового, архаїчного обожнення самого місця.

- **Енергії –** ми вже розглядали це питання в розрізі лозоходства, геопатогенних, геовітальних і аномальних зон. Поль Деверо йде далі і розвиває свої погляди з позицій так званої геомантії – системи знань, котра існувала у різних народів і апелювала до прихованих закономірностей землі.

Найбільш відома з тих, що дійшли до сьогодні геоматичних систем – китайський Фен-Шуй з його циркуляцією різноманітних енергій. Ймовірно, ті чи інші уявлення про землю і її потенціал були вмонтовані в систему сільськогосподарських культів ще з часів неолітичної революції – переходу до відтворюючого господарства. Важко сказати, наскільки розвинутими і структурованими були ці знання, яким чином освоювався простір під час колонізації території: де і чому ставили хати, де капище, як шукали

Скіфська баба (Пирогово)

криниці. Були це інтуїтивні, нічим не обгрунтовані розселення за принципом «де вище, тепліше, комфортніше» чи, все-таки, переселенці «знали» де і що розміщати, сказати важко.

Величезна кількість сільськогосподарських, погодних й інших прикмет є тією самою народною геомантією, яка дозволяла координувати свої дії в часі і просторі. Не зважаючи на відсутність структурованого (на відміну від того самого фен-шуя), а тим більше популяризованого знання українська геомантія існує, хай розпорошено.

Популярні календарі для садівників; етнографічні збірки, прив'язані до народних свят; купа до цих пір відомих погодних прикмет зайвий раз підтверджують дисперсний, постмодерний характер колись актуального з огляду на умови життя знання.

Під час колонізації південних степів українці селилися в їх сухій частині між річками. Як вони шукали воду і рили криниці серед голого степу? Відповідь на це питання дають все ті ж прикмети («де роса там і вода» тощо), а також, до цих пір розповсюджений серед деяких професій **спосіб пошуку підземних комунікацій.** Зараз він називається «дротиками», колись це було **лозоходство**. Метал змінив дерево, кабель – воду, лозоходців – інженери, а «ремесло» живе! Вони не шукають невидимих ліній і не спілкуються з духами, їх одиниці (хоча коли було багато?), їхнє знання не має теоретичного обгрунтування і практикується в неприродних умовах. Проте воно вижило, трасформувалося і адаптувалося в часи стрімкого технічного поступу. Воно до цих пір актуальне: автори цих рядків не раз чули про старих працівників -

Язичницькі новотвори у Ржищеві

залізничників, метробудівників і зв'язківців, котрі хай незаконно, з порушенням всіх інструкцій безпомилково «відбивали» кабель за допомогою двох шматків дроту.

Бачили кумедні випадки, коли дана технологія не спрацьовувала у неофітів і призводила до неправильного визначення перетину комунікацій, а потім і аварії під час переходу через них землекопальною технікою.

Хто не працює, той не помиляється, хто не вчиться – той не знає.

Натомість, **пітерський дослідник священної географії Інгерманландії Вячеслав Мізін** користується дещо скороченим, але, в цілому, тим самим методологічним комплексом, котрий, на його думку, достатній для дослідження невеликих об'єктів.

В його інтерпретації методи можна розділити на кілька автономних підходів, сума котрих, точніше, їх інтерпретація, дає повноцінний зріз:

Психометричні – включають в себе так звані «шаманські» методи, серед яких найбільш розповсюдженні **управління фокусом, візіонерство і лозоходство**. Варто відзначити, що кожен з підходів закріплюється за окремим оператором, при цьому мінімізується вплив дослідників один на одного. При позитивному перебігу результати дозволяють зафіксувати образи, картини, силові лінії й інші, досить суб'єктивні характеристики.

Топографічні – вивчення особливостей ландшафту, їх замальовка, фотографування, картографування включно з використанням GPS-приймачів й інших способів фіксації топографічних особливостей місцевості.

Екзампай

Церква з Трахтемирова (Зарубинці) у Пирогово

Етнографічні – реконструкція особливостей культа на основі історичної, археологічної, народозначої інформації, котру можна доповнити репортажами з місця дослідження, коментарями інформаторів тощо.

Дозиметричні – як не парадоксально, але, в цілому можна говорити, що як найбільш суб'єктивні (психометричні), так і найбільш об'єктивні (дозиметричні) методи можна віднести до розряду наймолодших. Перші, з причин вже вказаної суб'єктивності і відповідної відсутності наукового статусу; другі – через молодість проблематики. Вимірюють все, що дозволяють можливості і апаратура: радіаційний фон, магнітне поле тощо.

Сакральна географія в системі сучасного езотеричного знання

Міркуючи над місцем сакральної географії в системі езотеричного знання варто відзначити, як мінімум, два рівня: умовно **макро- і мікрорівні.**

Перший включає в себе безліч теорій, гіпотез і легенд, в основі яких лежать різноманітні уявлення про існування структурних, прихованих від непосвяченого ока топосів, переважно загальнорелігійних.

В словянських язичників це - Явь, Правь і Навь, в скандинавських цих світів вже дев'ять. Між ними насипано архетипічних каменів, річок, мостів і тому подібних образів дрібніших топосів. Світові релігії принесли з собою не лише інші образи, вони, фактично, зміщують координати священних місць з території Європи на Близький Схід (Голгофа, Мекка), Тибет (Шамбала) тощо.

На перетині старих і нових вірувань виникають нові, кроскультурні топоси, на кшталт Біловоддя й інших пограничних культів.

Територія Середньої Наддніпрянщини не містить всесвітньозначимих образів або натяків на них. Сучасне православ'я дозволяє апелювати до Києва – другого Єрусали-

Криниця на Поліссі

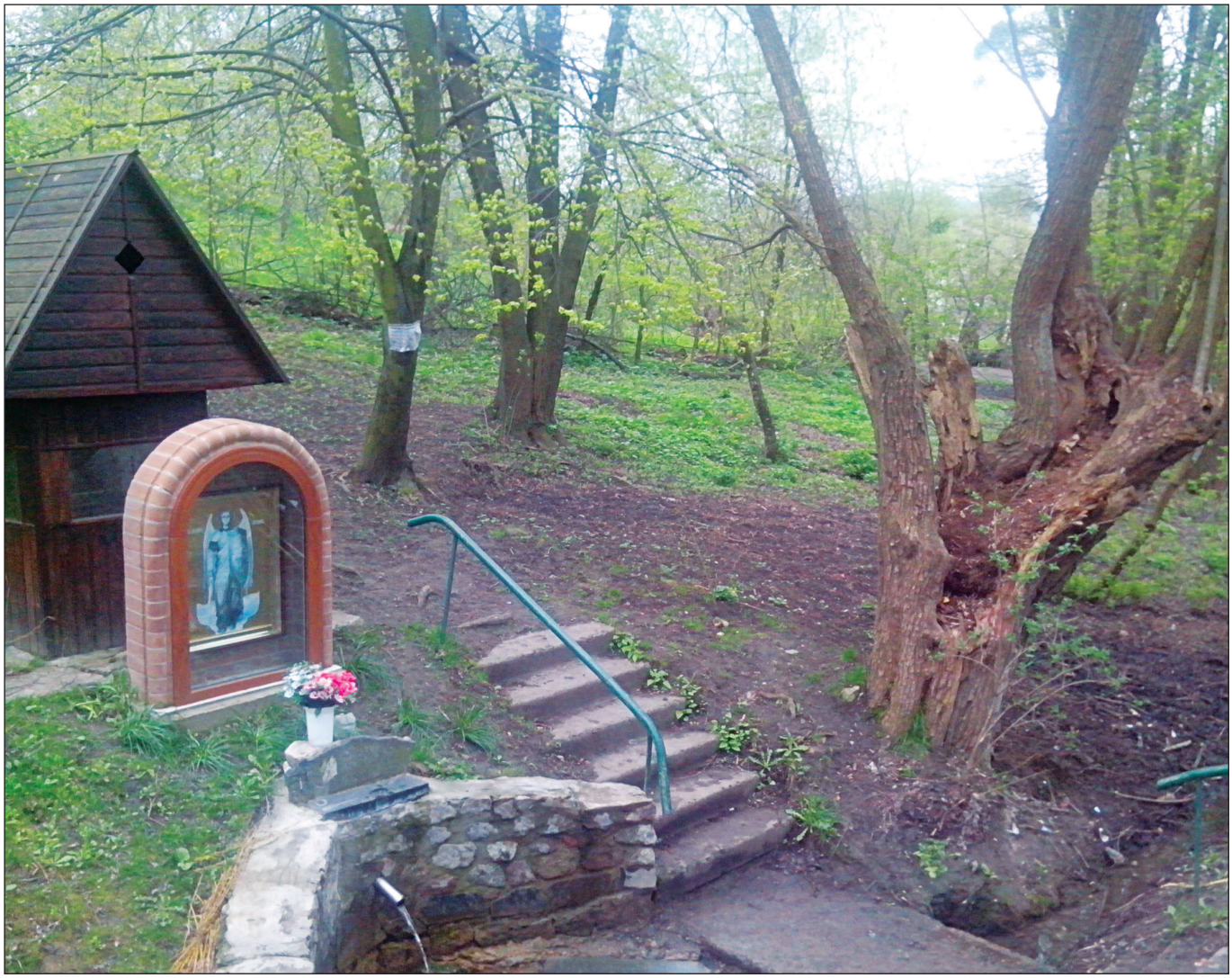

Криниця в с. Красне

ма з його Лаврою, Софією, Михайлівським, Андрієвського. На цьому макрогеографія закінчується. Її поновна актуалізація має ознаки політизованого явища, яке наполягає на виключності християнської традиції в її візантійському варіанті.

Що стосується мікрогеографічних показників ситуація ускладнюється наявністю великої кількості різноманітних культів, сума яких дає підстави говорити про існування українського нью-ейджа, в основі якого знаходяться різноманітні версії язичництва. Різниця між ними і представниками інших, часто східних традицій органічна: якщо язичники ресакралізують міський (або приміський) простір на підставі відновлення власної традиції, та опонують християнській монополії на священний простір, інші, від послідовників Кастанеди до буддистів здебільшого «шукають силу», тому розглядають особливості сакральної географії регіону з утилітарною метою. Їхній погляд на природу таких речей практичний і не має нічого спільного з язичницькою концепцією «повернення до джерел».

І накінець, вінець сакральної географії, який свідомо, на рівні архетипів, більше чи менше визнають представники більшості екологічно орієнтованих неоязичницьких напрямків; з ними принагідно погоджуються орієнтовані на схід адепти і навіть християнство в своїй езотеричній частині лояльне до нього.

Йдеться про **концепцію «Живої землі»**, яка останнім часом знаходить прихильників не лише серед запеклих нью-ейджерів. Хіміки, біологи, екологи на науковому рівні обгрунтовують ймовірність іс-

нування «планетарної душі». Містики говорять про пригнічене жіноче начало Великої Богині, яке з часів нашестя представників кочових ямних племен (більш відомих як індоєвропейці) знаходиться в підпорядкованому стані.

Звідси виводиться сучасний екологічний стан планети, вкрай незбалансований через домінування хижацького чоловічого архетипу Бога. Повернення в лоно Матері-природи, Великої Богині, «Живої землі» містики, екологи і просто гуманісти бачать у відмові від жорстких, антиприродніх концептів розвитку цивілізації, які, на їх думку втілені в історично зафіксовані мета-дискурси: **християнство, капіталізм і комунізм**. В цьому відношенні людство має схаменутися або пройти крізь вузьке горло масштабної екологічної катастрофи.

Особливості сакральної географії Середньої Наддніпрянщини

Кожна територія, і середня течія Дніпра не виняток, має свої ландшафтні особливості, на грунті яких формується той чи інший тип культових топосів. Звичайно, дане твердження досить умовне, оскільки чистих типів мало.

Логічно, що лісні топоси замішані на культовому використанні тамтешніх об'єктів: дерев та джерел, пізніше до них додалися камені та рукотворні криниці. На значних територіях вони збереглися до цих пір.

В степу, навпаки, відсутність дерев і будь-яких видимих особливостей рельєфу спонукала до пошуку виходу з ситуації. Ним стала зміна способу захоронення, в результаті якого Україну вкрила сітка різноманітних курганів, які насипали протягом кількох тисячоліть. За деякими даними, на початку 20 століття на території України було зафіксовано біля 180 тисяч курганів. Зникати вони почали порівняно недавно, після християнізації Русі. Значна частина з них була зруйнована після колонізації і сільськогосподарського освоєння південно-східних степів у 18-19 столітті. Після цього ситуація повторювалася кілька разів, зокрема, під час індустріалізації в 1930-х роках минулого століття.

Середня Наддніпрянщина належить до прикордонного ареалу так званого лісостепу. Витягнута вздовж Дніпра, вона не має чітко визначених кордонів. Умовно ними можна вважати територію від Києва до Запоріжжя. Вище знаходиться Центральне Полісся, яке частина дослідників також зараховує до Середньої Наддніпрянщини. Нижче – Надпоріжжя, Запоріжжя й південні, власне степові області. Таким чином, в межах української частини існує **три умовних «наддніпрянщини»**: верхня (від кордону з Білорусією до Києва), середня (від Києва до Запоріжжя), нижня (від Хортиці до гирла).

Середня Наддніпрянщина складається з двох камер одного «серця» – **Придніпровської височини** на правому березі і **Придніпровської низовини** на лівому. Це вплинуло на особливості розміщення і концентрації культових місць не менше ніж ліс, клаптями розкиданий вздовж Дніпра і його приток.

Сучасний ліс зосереджений в кількох природних заповідниках (Поліський, Канівський тощо) і є слабкою тінню лісових масивів, що існували до того. На півночі практично весь **«Київський трикутник»** (межиріччя Дніпра, Ірпіня і Стугни) був вкритий лісом; нижче з'являлися трахтемирівський, канівський, холодноярський масиви, які органічно переходили в чорноліський, південний для Середньої Наддніпрянщини лісовий кластер. В загальному, можна вказати на прирічкову локалізацію лісових масивів, зусебіч оточену степом. Найбільш відомий з них перекривав середню і частину нижньої течії Дніпра і в українській пісенній традиції мав назву **Великого Лугу.** Згідно з одним із найбільш авторитетних дослідників козацької історії Адріаном Кащенко,

йшлося про величезні дніпровські плавні з їхніми протоками, гротами, лісами, тваринами і щонайголовніше – майже повною відсутністю людей. Задовго до появи в цьому річковому краї козаків про Великий Луг писав «батько історії» Геродот. Він називав величезну, вкриту лісами приводну територію **Гілеєю.** Десь тут знаходився легендарний готський чаклунський ліс – **«Міркві́д»**. Відомий як «Залізний ліс» він до цих пір не знайшов своєї системи координат як, власне і столиця готів **Археймар** – «річковий дім».

Ліси як об'єкт сакральної географії почали «сходити на пси» після поступового зникнення лісів як місць захисту, господарювання і навіть проживання. Окремі залишки вірувань в лісі залишилися на рівні так званих «чорних», «темних», «чаклунських» лісів, в дослідників, зокрема, операторів з біолокації відомих як **«п'яні ліси»** – окремі ділянки з покрученими стовбурами. За деякими даними, масова деформація стовбура часто свідчить про наявність тієї чи іншої геоаномалії, включно з ймовірністю існування «аномальної зони».

Наше бачення території Середньої Наддніпрянщини включає в себе не лише географічні, але і етнографічні кордони регіону і складається з:

- *Східної частини Житомирщини;*
- *Центральної і Південної Київщини;*
- *Черкащини та Кіровоградщини;*
- *Західних частин Полтавщини та Дніпропетровщини;*

Саме географічне районування було покладене в концепцію лекційного матеріалу. За нашою задумкою кожна область дала 1-2 найбільш відомих об'єкти:

В Житомирській області вони зосереджені

«Дуб Перуна» (Пирогово)

в поліській частині області, точніше кажучи, в Поліському заповіднику та його околицях. До певної міри це найбільш **південний ареал розповсюдження культових камінців**, зокрема, так званих «слідовиків».

Окремої уваги заслуговує **Кам'яне село**, інтерес до якого останнім часом зростає, паралельно з формуванням неокульта місця.

В Київській області це легендарні Змієві вали, до яких окремі дослідники зараховують деякі досить відомі городища: Ходосіївське, Переяславське, Трахтемирівське тощо.

Крім них Київська область відома низкою «Київських гір», серед яких виділяється **Лиса гора на Видубичах; гора Тотоха на Богуславщині; дуб Грюневальда** на трасі Обухів – Київ; кільканадцять «священних джерел»…

В межах «дніпровських гір» київські локації органічно переходять у величезний, заросший лісом **Трахтемирівський півострів** – «кладезь чудес». Трахтемирів – кластер, певна сукупність різноманітних місць і ситуацій, від мальовничого озера Бучак до «гір-шпилів» (Дідів і Бабин), від Роженої криниці до неолітичних могильників (Марків шпиль), від православних ікон до скіфських та слов'янських городищ.

Ще більше їх (до 150) в **Холодному яру**, місцевість якого наповнена історичними, археологічними та містичними локаціями.

Свого часу його пробували досліджувати представники Запорізького «Космопоиска». Вони відзначили наявність значної кількості підземних ходів невідомого походження і їх аномальність, в цілому.

Нас цікавитимуть три об'єкти: **Мотронинське городище** і **однойменний монастир**, а також так званий **«дуб Залізняка»**, сучасний зразок архаїчного культу.

Рухаємося далі на південь, трохи в сторону праворуч від Дніпра. Одне з найбільш цікавих місць Кіровоградської області – **Чорний ліс**, котрий дав ім'я одній з найбільш загадкових культур – чорноліській. Сучасні містики вбачають в цьому, заросшому чагарниками, душному «зеленому пеклі» залишок реліктового Чорного лісу, котрий ще на картах двохсотрічної давнини тягнувся від Обухова Дніпром на сотні кілометрів.

Кордон між Кіровоградською та Миколаївською областю позначений одним з найбільш загадкових і гіпотетичних сакральних майданчиків – **Екзампаєм**. Саме тут, наполягає частина дослідників, стояло скіфське капище Ареса – бога війни, тут його аватар у вигляді акінака орошувала кров бранців, тут палали в'язки дикорослої коноплі…

На іншому березі Дніпра розташовані два також гіпотетичні об'єкти, відкриття яких може докорінно змінити бачення окремих історичних періодів на Лівобережжі України.

Перший, це **Більське городище**, свого часу найбільше з відомих поселень, як мінімум, Східної Європи. Українські вчені (на відміну від російських) вбачають в ньому **легендарний Гелон** – столицю будинів.

Другий – городище біля селища Башмачка в Дніпропетровській області. Саме тут (за деякими ознаками) могла знаходитися столиця Готської держави – **Археймар** – «річковий дім», місце зосередження політичних та економічних впливів на території черняхівської культури з її антами на півночі, кельтами на заході , фракійцями, сарматами і скіфами на півдні.

Крім вказаних на території Середньої Наддніпрянщини є низка не пов'язаних між собою «камінців», серед яких алея менгірів **«Межові камені»** (село Нечаївська, Компаніївський район, Кіровоградська область), **кромлех біля села Микільське-на-Дніпрі** (Солонянський район, Дніпропетровська область), **кромлех біля села Мирове** (Томаківський район, Дніпропетровська область), **«Кам'яні сліди»** (с. Коржовий кут, Уманський район, Черкаська область) тощо.

Подібні знахідки досить поодинокі, що не в останню чергу пов'язано зі степовим характером місцевості.

Зараз можна в повною впевненістю говорити про те, що більшість з сакральних об'єктів чи комплексів втрачена. Причин для цього багато, серед головних – господарська діяльність, завдяки якій ми втратили більшість курганів, каменів і дерев. За нею йдуть релігійні та ідеологічні зміни. Перші (християнізація Русі) досить органічно замінили капища на церкви і християнізували залишки дерев, каменів і джерел. Ікона на них продовжила життя об'єктів в межах нових народно-православних культів.

Деякі з них збереглися донині. Так, в селах Тернівка, Ліщинка і Шубівка (можливо і в інших) Кагарлицького району Київської області живе цікавий сільськогосподарський культ, заснований **на викликанні дощу**. Полягає він в освяченні місцевим священником криниці-копанки на заболоченому березі річки Расавки. Це, на думку місцевих селян позитивно впливає на ймовірність появи опадів і використовується лише в крайніх випадках, особливо в затяжну засуху.

Згадана Расавка в своїй слабоплинній частині схожа на зарослe очеретом болото. На його берегах, за словами місцевих, завжди було безліч копанок, в яких прали одяг, напували скотину і навіть купалися. Пізніше потреба в них зійшла нанівець. Лишився культовий спосіб. Спочатку це було колективне дійство, адже сільським господарством займалися всі. Зараз, коли села вимирають, люди виїздять, а на їх місце прибувають дачники, останній з відомих автору випадків був зафіксований у садибі місцевих фермерів. Замість дерев'яної криниці, хреста або вицвілої ікони в кінці городу пробита колонка. Увінчана тонким залізним хрестом з рушником вона свідчить про живучість цієї архаїчної традиції. За словами господарки, хресту 2-3 роки. Саме головне – переконана вона, це те, що дощ пішов…

Ікона з Зарубинецької церкви

Змієві Вали – намисто на шиї Наддніпрянщини

Загальна характеристика валів. Київський трикутник

Хто, коли і для чого збудував Змієві Вали? Відповіді на це питання в його однозначному варіанті не знає ніхто. Частина археологів як минувшини так і сучасності сходяться на ***охоронній функції Валів.***

Про це свідчать їх параметри, серед котрих найбільш значимі:

Висота *– близько 8 метрів;*

Ширина *– до 15 метрів;*

Довжина *– лише на Київщині близько 800 кілометрів;*

Наявність захисних ровів з зовнішньої частини;

Городища *(пізніше фортеці) по всій території;*

Характер розташування *– вигідний з точки зору стратегічного мислення;*

За деякими даними на будівництво одного кілометру Валу вимагалася праця 72 людей. За умови участі 3500 чоловік ранні відрізки валів могли збудувати за 19 років. Джерелами праці в таких випадках виступали данина і трудова повинність.

Прихильники «давньоруського характеру» Змієвих Валів стверджують, що головним ворогом на ранніх етапах їх будівництва були печеніги, пізніше їм на зміну прийшли половці.

Цікаво, що в літописах існує кілька згадок про Вали, які припадають на вказаний період (11-12 століття). При цьому автори не говорять про функціональне призначення Валів. Вже тоді вони використовуються як **маркери території, певна, візуально значима система координат.**

Ймовірно, це може свідчити про старіший за князівські часи вік Валів. Це дивно, врахо-

вуючи два аспекти, між якими важко знайти логічний зв'язок. Йдеться про так би мовити, **обгрунтованість і системність Валів** і потребу в них у того населення і тоді.

Для повного розуміння спробуємо уявити собі **етнічну та екологічну картину місцевості**, де вперше виникли ці величні земляні насипи.

Сучасні картографи називають її* «Київським трикутником».** ***Зараз, коли машини і мости роблять умовною будь-яку водну перешкоду наявність широких річок не вважається серйозною проблемою. Можливо тому, що слово «брід» – порівняно неглибока частина переважно річок – давно перетворилося на літературний архаїзм.

В часи виникнення Валів все було навпаки. Межиріччя Дніпра, Стугни і Ірпеня складалися з заростих дрімучим лісом, досить заболочених територій, які аж за Россю починали плямитися лісостепом, більш чи менш значними відкритими територіями, котрі пізніше стали відомі під назвою **«Перепетове поле».**

Хто і коли жив на цих обширних просторах і чому, для чого і коли надумався кинути все задля роботи над величезними спорудами? Відповіді на це питання, історія якого відносно нова не дав жоден з дослідників Валів. Ніхто не відповів на питання, чому нечисельне населення темних борів тратило титанічні зусилля на фортифікації, замість знятися з місця і пересидіти в лісах?

Гіпотеза про те, що їх будували **силами військовополонених** також дуже сумнівна, зважаючи на кількість останніх. Вона не могла бути надмірною – їх теж треба годувати. Тодішнє місцеве рабство не доросло до одного з головних засобів виробництва і перебувало в досить декоративному, «домашньому» статусі.

Не зрозуміло, **яку «захисну» роль** могли мати розтягнуті на тисячі кілометрів насипи, навіть за умови, що на певній відстані стояли городища, фортеці або хоча би вежі?

Воїнів для їх обслуговування в ті часи не було. Не було їх і пізніше. Уявімо, що все-таки спромоглися і в кожному форті сидить бодай невелика залога. Який сенс в валах, котрі:

1. *Можна перейти в будь-якому місці. Закласти рів і прокласти доріжки на вал степнякам, котрі брали міські мури, насправді не складало аж таких труднощів;*
2. *Після цього будь-яка фортеця оточувалася з усіх боків і доля її захисників вирішувалася за лічені проміжки часу;*
3. *І головне – скільки не копали археологи, значних військових дій, залишків гарнізонів або інших слідів активної військової діяльності помічено не було.*

Важко уявити їх відсутність в ситуації «кругової оборони». Саме на неї вказують Змієві вали Київського трикутника, розтягнуті вздовж річок з використанням всіх можливих особливостей ландшафту: ярів, боліт, озерець тощо.

Згідно з народними переказами назву Валів пов'язують зі Змієм, якого свого часу переміг легендарний Кирило Кожум'яка. Пізніше вона трансформувалася в більш загальні образи, зокрема, роль Змія стали грати степовики. Таким чином перемога над ними символізувала практично **есхатологічну функцію Валів** – перемогу над кочовим Степом, котрий впритул підходив до поляно-древлянських земель Київського трикутника.

Досить оригінальними в цьому відношенні видаються гіпотези про **зв'язок валів з давніми торговими шляхами**, котрі ті, начебто, могли на певних відтинках охороняти. Особливо це стосується так **званих «водних шляхів»,** пов'язаних з системою валів.

Дещо обгрунтованішими на нашу думку були гіпотези про **старіший за Київську Русь вік Валів** і наявність на її території кількох протодержавних утворень. Підставою для таких версій став **концентричний характер валів**, котрі часто розміщені один напроти одного або, приміром, ровами в бік населених пунктів.

Цікаво, також, що подібні утворення в різний історичний період були у римлян, гер-

манців, аварів. Хто в кого навчився невідомо. Гіпотези в цьому напрямку практично завжди корелюють з патріотичністю автора.

Якщо прийняти за основу гіпотезу про охоронний характер валів, виникає логічне питання – проти кого саме вони будувалися? Історія придніпровського лісостепу знайома з скіфами, пізніше сарматами, готами, аварами, печенігами, половцями, монголами, татарами…

Хто мав (і чи мав) **регулярне військо для охорони кордонів**? Навряд чи, враховуючи тогочасний розвиток матеріальних сил, на це було спроможне навіть найбільше східнослов'янське утворення під назвою Київська Русь.

Чисто гіпотетично, за даними радіовуглецевого аналізу, який ще за часів Радянського Союзу вважався не дуже надійним (а інших не було) можна говорити про те, що перші насипи на території Київщини з'явилися біля 2-го століття до нашої ери. Втім, це не свідчить про їх найдревніший характер, оскільки аналогічні споруди відмічені на території Галиччини, Поділля, Слобожанщини.

В цьому випадку можна говорити про **перманентний характер їхнього спорудження**, який тривав століттями і відбувався руками різних народів. Умовно кажучи, місцеві сколоти почали сипати їх проти сарматів; анти закрилися ними від прийшлих готів; потім готи сипали вали проти комонних гуннів, дуліби проти аварів, русичі проти печенігів, половці проти монголів тощо.

Розділимо періоди спорудження валів за принципом «проти кого» і отримаємо наступну картинку. Остання, як видно, включає в себе кілька важливих історичних моментів:

Розгром скіфів і поява в лісостепу сарматів;

Прихід готів, пізніше – гуннів;

Поява і протистояння аварам;

Захист від печенігів, половців.

Вказані нами опорні точки це без малого тисячоліття. Поштовхом до цього могла стати **передача традиції насипати вали** від римлян – германцям, від тих далі на схід. Можливо, все було значно простіше і вали як **спосіб кругової оборони** принесли з собою готи, які в такий спосіб оборонялися від гуннів.

Якби там не було, загальна протяжність Валів всередині лише одного Київського трикутника становить біля 200 кілометрів. З них лише 1-1,5 кілометра біля села Велика Снітинка звужувалися до вузького горла суходолу.

По суті, йшлося **про величезний острів, оточений плавнями і болотами.** Багатий звіром, рибою, хутром, медом, він приваблював мисливців за здобиччю, чого не скажеш про бажаючих жити на цих суворих, в порівнянні з теплішим лісостепом землях. **Київський трикутник**, як місце існування формувався в межах певної екологічної ніші, важкої як для мешканців так і нападників. Ліса і болота не найкращі для пересування великої кількості кінноти. В цьому відношенні корисно уявити собі тамтешній ландшафт, без звичних доріг і величезної кількості розораної за останні сто років землі.

Єдиний, відкритий лісостеповий масив починався після Росі, в районі сучасних Василькова та Білої Церкви. Нічийна на певних періодах земля пізніше зазнала колонізації з боку лісного київського люду поляно-древлянського походження. Згодом там закріпилися князі, ще пізніше ті, кого за кількасот років почнуть називати українцями.

Довгий час цей лісостеп був нічийною, малообжитою, буферною зоною. Жителям лісів він здавався занадто відкритим і незахищеним, тоді як мешканцям відкритих степових просторів не подобалися лісові клапті вздовж Дніпра, малозручні для періодичних крупномасштабних пересувань цілих народів в пошуках корму для худоби.

На території Київського трикутника вали з'явилися по берегах найбільших річок і згодом перейшли їх. Фігурально, вони просувалися в бік степу **як щит, маркер кордону,**

який водночас позначав сферу впливу його будівничих.

За інформацією впорядників видання «Змієві вали» (А.С. Бугай, Київ 2011 р.), станом на сьогодні існують наступні відтинки Змієвих Валів Київщини:

Вітянсько – Бобрицька лінія. Ця найближча до Києва лінія валів, усього за 18-20 км від нього, проходить із сходу на захід уздовж лівого берега річки Віти і її притоки Красної та струмка Ревин до його початку. Потім, пересікаючи межиріччя між початком Ревина і початком Боярського струмка, вал іде понад правим берегом останнього до річки Бобриці і далі правим берегом її мимо села Забір'я проходить майже до села Бобриці. Закінчується вал за 4 км від села Білогородки, колишнього давньоруського Білгорода. Подальше продовження валу було зайве, оскільки заплави річок Бобриці та Ірпеня в місці їх злиття були непрохідні. Перша лінія оборони Києва складалася з кількох окремих ланок, збудованих, можливо, і неодночасно. Перша ланка знаходиться в поймі Дніпра між колишнім селом Мриги та Кончою-Заспою; її довжина – майже 4 км. Друга ланка являє собою дуговидний вал, який, оперезавши село Круглик, ішов по обидва боки річки Віти в напрямку Дніпра. Довжина кожної лінії з віток цієї ланки валу становить близько 4 км. Третя ланка з першої лінії оборони являє собою вал, який починається недалеко від села Круглика біля річки Віти, але йде на північ, у бік села Хотів. Його довжина – близько 3,5 км. Врешті найдовша ланка починається від села Круглика і берегами річок Віти, Красної, Ревин, Боярського струмка та Бобриці іде в напрямку річки Ірпеня. Довжина цієї ланки близько 22 км. Найгірша збереженість вітки між селами Кругликом та Бояркою де є лише окремі ділянки валу, до того ж зовсім незначні. На першій лінії оборони Києва було два укріплених городища: в селі Поштова Віта та в селі Боярка. Вали по лініях річок Віти та Бобриці разом із цими річками повністю ізолювали від степу територію навколо Києва, захищену зі сходу, півночі і заходу Дніпром та Ірпенем.

Постугнянсько – Ірпінська. Ця лінія оборони віддалена від Києва на 35-40 км. Вона починалася від села Заріччя (колишнє село Ханбіков) і йшла узбережжям Стугни на захід мимо міста Василькова до хутора Хлепча. Тут вал відходить від річки і йде по межиріччю Стугни й Ірпеня до витоків річки Плиськи (притока річки Унави, яка впадає в Ірпінь). Правим берегом Плиськи вал іде через село Плесецьке до західної його околиці. Тут він відходить від річки і лісом іде до села Перевоз на правім березі Ірпеня, де і закінчується. Те, що вал 2-А починається від села Заріччя, можна пояснити тим, що від Заріччя до Нових Безрадичів лівий берег Стугни високий, і вал був зайвим. Від села Підсолтанівки до села Плесецького іде гілка, яка гірше збереглася і, можливо, являла собою найраніший оборонний рубіж у межиріччі Стугни й Ірпеня.

На другій лінії оборони розміщені укріплені городища в селах: Старі Безрадичі (городище Торч), Заріччя, місто Васильків та село Плисецьке. Довжина лінії валу становить близько 30 км, а іншої гілки 2-В – до 4 км. У багатьох місцях насип валу зберігся дуже добре і досягає 5-6 м висоти. В місті Василькові та в селі Плисецькому вал губиться. Друга лінія оборони також повністю служила захистом території навколо Києва, обмеженої Дніпром та Ірпенем.

Барахтянсько – Безп'ятнівський вал. Він, на противагу двом першим, не зв'язаний із річками, проходить південніше м. Василькова через село Барахти біля хутора Безп'ятного в напрямку села Великої Солтанівки. Проте цей вал, почавшись за 1,5 км від села Барахти з боку Барахтянської Ольшанки, так само несподівано закінчується на 1,5 км західніше хутора Безп'ятного. Ніяких відгалужень він не має. Складається враження, що будівництво валу не було закінчене.

Ірпінсько – Здвижівська лінія оборони замикала з півдня і південного заходу територію, обмежену річками Ірпінь та Здвиж. Починалася ця лінія між селами Чорногородкою та Соснівкою, при впаданні в Ірпінь річки Лупи. Лівим берегом Лупи вал ішов до села Бишева і мимо сіл Горобіївки, Мотижина, Копилова, Фасівочки доходив до річки Здвиж. Хоч у деяких місцях вал і розораний, але його напрямок скрізь простежується досить добре. З цією лінією оборони пов'язуються городища в селах Чорногородка, Бишів, Мотижин та в місті Макарові.

Здвижсько – Тетерівська. Починається ця лінія від села Завалівки на лівім березі річки Здвиж і йде в напрямку міста Радомишля на річку Тетерів. Вона, очевидно, замикала територію, обмежену річками Здвиж та Тетерів. Дослідження валів цієї лінії ще не закінчене.

Історія дослідження Змієвих валів коротка, якихось 100-150 років. Розпочата в 19 столітті І. Фундуклеєм, Л. Похилевичем, В. Антоновичем та Л. Добровольським вона була продовжена в 20-у як професійними археологами на кшталт М.П.Кучери так і любителями (А.С. Бугай).

Втім, не зважаючи на величезну кількість саме археологічного матеріалу відповідей не знайшлося. Станом на сьогодні, 2 з 3 питань залишені на поталу гіпотетичного мислення. З першим – картою Валів за півтора століття більш-менш справилися. Друге і третє – хто і коли збудував Вали залишається відкритим.

Офіційна наука вторить М.П.Кучері і наполягає на етапі Київської Русі; послідовники А.С. Бугая вказують на значно старішу, практично на тисячу років історію Валів.

Всі вони сходяться на оборонному характері.

На нашу думку немає підстав приписувати появу Валів **одному часовому проміжку, одному народу чи одній потребі**. Складна, заплутана, розкидана територією України мережа Змієвих валів простирається на більш як 3000 кілометрів.

Хімічний аналіз грунту і вугілля в ньому дає можливість стверджувати надзвичайно неоднорідний в часовому відношенні характер Валів. Те саме стосується його вжитку: ***оборонний характер*** *доповнювався* ***адміністративною*** *(для позначення кордонів впливу),* ***господарською*** *(включав в себе залишки старих і нові городища) та іншими, малопомітними і, можливо, невідомими нам функціями.*

Подейкують, Вали видно з космосу, що, в свою чергу, дає можливість розгулятися фантазії послідовників фон Денікена й інших палеоконтактерів. Додайте до цього масштаби будівництва і вся офіційна археологія відступає під натиском «зелених чоловічків».

Ми розрізняємо **сакральність Валів і їх культовість**. Остання ніколи не була сильною стороною цих масштабних і легендарних споруд. Міркуючи на тему культового характеру Валів варто відзначити включеність до їх ареалу як мінімум кількох відомих городищ. Всі вони свого часу вважалися Змієвим валом. Причини – розміри, спільна територія, перетини. **Трахтемирівське, Ходосівське і навіть Більське городища** вважали Змієвим валом. Це не додає йому культового характеру. Разом з тим, археологія Змієвих Валів знаходиться на стадії свого перманентного становлення. Хто знає, які знахідки чекають на дослідників? Той факт, що на ньому до цих пір не знайдено капищ або взагалі, слідів культової присутності не свідчить про його виключно утилітарний характер.

Кургани були могилами для одних і місцями для здійснення ритуалів для пізніших поколінь і навіть народів.

Хто знає, чим займалися сучасники Валів в періоди затишшя і відносності загрози?

Для чого палили вогні на вершинах?

Кого попереджали ними: односельчан чи тодішніх богів тихої української ночі?

Чорноліські кургани і городища – перші пам'ятки придніпровського лісостепу

Чорнолісці – хто вони і звідки?

Чорноліські залишки на території України одні з найдавніших і найцікавіших. Станом на сьогодні існує кілька гіпотез їх появи, розселення і зникнення. Розглянемо деякі з них.

Чорнолісці – **місцеві мешканці лісостепу.** Виникли як еволюційна гілка попередньої білогрудівської культури на правому березі Дніпра, згодом замешкали його ліву частину в районі Ворскли.

Чорнолісці – прийшлі, ймовірно фракійці (йшли або з Балкан, або на Балкани). Однозначно лише одне – йдеться про розвинуту землеробську культуру епохи бронзи, сусідами котрої були **легендарні кіммерійці.**

Саме вони наклали характерний відбиток на життя і побут мешканців лісостепу, чию назву пов'язують з так званим **Чорним лісом** на Кіровоградщині. До слова, **Чорний ліс, Ірдинські болота, Холодний яр** і деякі інші топоси чи кластери знаходяться порівняно недалеко один від одного. Деякі сучасні містики посилаються на карти буквально двохсотрічної давнини, згідно з якими Чорний ліс тягнувся від Обухова Київської області до Кіровоградщини майже суцільним лісовим масивом. Ймовірно, що за часів чорнолісців, а це 9-7 століття до нашої ери, він займав значно більші площі. Зараз від нього лишилися невеликі, пошматовані клапті, в тому числі залишки первинного, реліктового Чорного лісу у верхівцях Інгульця.

Як було сказано вище, чорнолісці – першопочатково сільськогосподарська, лісостепова, що дуже важливо – **передскіфська культура бронзи,** головним опонентом якої були озброєні залізом і не зовсім добросусідською мотивацією кіммерійці. Пізніше чорнолісці розповсюджуються на лівий берег Дніпра, орієнтовно на територію Полтавської області. За деякими дослідниками вони стали прототипом, а потім і самими скіфами, здатними на етапі свого розквіту помститися кіммерійцям. Нам ця теорія здається малообґрунтованою, оскільки заперечує **класичну, іранську гіпотезу походження скіфів.**

Те саме стосується умовно прасловянського статусу, котрим зараз модно наділяти всіх, без винятку, мешканців територій, що через кілька тисяч років увійдуть до адміністративних меж України. Наразі ніхто достеменно не знає звідки взялися і ким були **трипільці, білогрудівці, чорнолісці, пізніші зарубинці і навіть черняхівці,** втім значна кількість культур, починаючи з енеоліту автоматично чи ідеологічно зараховуються спочатку до праслов'янських, потім праукраїнських. Дехто умудряється додати до них палеолітичних мешканців Кам'яної могили, гуннів Атілли і варягів Рюрика. При цьому за основу методу беруться вкрай дотичні дані, чия подібність

обґрунтовується абсолютно спекулятивною логікою.

Згідно з нею, на території України, особливо в її хартленді спокон віків існували благословенні трипільські племена, на зміну яким прийшли «шляхетні арії», які, до слова, мешкали теж тут, пізніше були кіммерійці, скіфи, анти.

Ніхто не визнає *периферійності більшості лісостепових культур, віддалених від головних торгівельних шляхів з античним світом, пізнього освоєння бронзи, ще пізнішого заліза, примітивного господарського укладу і провінційного характеру на величезних, непрохідних, заростих лісом і покритих болотами нетрях. Це непатріотично, місцями навіть безтактно по відношенню до предків, в число яких потрапляють всі без винятку мешканці минулих епох, незалежно від того, яку роль вони грали в етногенезі поколінь.*

Відомий **радянський письменник Володимир Уткін** дуже яскраво описує похід хлопчика на ймення Пард в далекі землі за секретом бронзи. Можливо, він помиляється в деталях, разом з тим наявність міді, матріархальні культи, відсутність коня тощо не в кращий бік відрізняють тогочасних мешканців України (під котрими варто розуміти трипільців) від мешканців Кавказу, чий розвиток перебуває на значно вищому щаблі.

Існує безліч прикладів, що в той чи інший спосіб доводять безпідставність, наукову хибність і шкідливість так званого «україноцентризму» з його параноїдальною потребою у пошуці «українського» там, де його апріорі не могло бути. Чорнолісці не виняток. З легкої руки ще радянських археологів більшість населення саме лісостепу зараховували до потенційних предків слов'ян в цілому, котрим зі сходу протистояли предки германців, з півночі – балти, зі сходу і півдня – різноманітні іранці.

Насамкінець відзначимо теорію про те, що чорнолісці могли бути предтечами скіфів, але не тих, історичних, войовничих, комонних любителів хустинок зі скальпів і чаш з черепів ворогів.

Скіфи-сколоти, скіфи-землероби могли вести свій родовід від сільськогосподарських чорноліських племен. Питання в іншому – наскільки логічно називати цих спадкоємців білогрудівсько-чорноліської, з невеликими домішками бондарихинської і інших культур бронзового віку саме скіфами?

Це при тому, що єдине, що єднає їх з геродотовими іранцями – ареал проживання і зафіксоване в історії «оскіфлення» культури.

Кургани і городища

Міркуючи на тему сакрального освоєння простору у чорноліських племен, можемо виділити два дещо відмінні моменти.

Перший стосується **культових споруд на території городищ** і пов'язаний з наявністю окремих майданчиків-жертовників, ймовірно, в центрі городища.

Другий – **могильників і курганів за городищами**. Відтак, культові відправи ділилися на *прижиттєві* (вірогідно, сільськогосподарського напрямку) і *посмертні* (з відповідними ритуалами).

Чорноліські кургани, чи не перші зафіксовані на території українського лісостепу ознаки індоєвропейської присутності, яка зникла після християнізації. Враховуючи ареал їх розташування – Дніпро-Дністровське межиріччя та басейн Ворскли, їх не так багато – близько 13, більшість на Черкащині.

Другий момент, яким відзначилися чорнолісці – **досить великі, як на ті часи, обладнані захисними системами городища,** серед яких найбільш відомі **Чорноліське** – з його відкриття у 1949 році І.О.Тереножкіним почалося дослідження культури), **Тясминське та Суботівське**.

Частина з них позначена слідами фракійської і кіммерійської присутності, чим можна пояснити як **торгівельно-господарський** так і **військовий статус** вказаних поселень. Самі городища різнилися за **величиною** та **функціональним призначенням**. Не всі мали великі (як на ті часи) і розміри і військове призначення. Проте, наявність останніх вздовж кордону з кіммерійським степом свідчила про усвідомлення небезпеки з півдня і можливу консолідацію за етнічною ознакою. Втім, стверджувати останнє було б розкритикованим нами елементом міфотворчості.

Окремо варто відзначити **чорноліські городища як об'єкт сакральної географії**. Їх основа, принаймні, з числа досліджених – вказані нами Чорноліське, Суботівське, Тясминське й інші. Скелет соціально-господарської, а можливо і політичної структури краю – чорноліські городища позначені печаттю явища, яке сьогодні називають **поліетнічністю**. Мова не про сегрегацію або інший спосіб розрізнення етнічних груп. Вплив сусідів відповідає за вжитий нами термін, основу якого склали найближчі сусіди чорнолісців, серед яких значаться **кіммерійці і фракійські племена**.

Що стосується **дислокації городищ**, в числі найбільш прийнятних місць чорнолісці вважали наближені до річок **тераси і заплави**. Це було зручно з багатьох причин, як військових так і господарських.

Помешкання чорнолісців ділилися на наземні і напівземлянкові. Максимальні розміри – до 100 кв. метрів. Стіни робилися з дерева, поверх якого наносили глину. З неї ж робили підлогу, печі, посуд і навіть ливарні форми. Тому, як бачимо, глина і бронза грали надзвичайну роль в житті чорноліських племен. Причина подібного абсолютно очевидна – буквально до 20 століття цей матеріал грав надзвичайно позитивну роль в побутовому розвитку місцевого люду.

Власне городища були, м'яко кажучи, невеликими, максимальні діаметри не переважали 100 метрів. Вал насипався довкола дерев'яних зрубів, з боків його часто захищали яри або вода. Всередині вздовж валу

розміщувалися житла, центр переважно пустував. Ми не знайомі з релігійними поглядами тодішніх мешканців лісостепу, на жаль, в цьому відношенні можна говорити лише про поодинокі випадки. Так, на **Жаботинському городищі** знайдені будівлі, присвячені **культу сонця і родючості**, що логічно, з огляду на сільськогосподарський побут, в цілому.

Цікаво, що деякі городища не мали жилих помешкань, наче капсули вони приймали всіх, хто прагнув захисту під час нападу. Вони не були поселеннями в прямому розумінні цього слова, лише прихистком під час зіткнень.

Продовжуючи тему культових споруд, відзначимо кілька могильників на території Правобережної України, зокрема, на Київщині. Для них характерні литі бронзові браслети з орнаментом, інколи схожі на поховальні урни посудини з залишками обпалених кісток.

Під одним з них – **Носачівським курганом** (в районі Сміли) знайдено дерев'яну гробницю з скелетом чоловіка. Біля нього були залізний меч, бронзові наконечники, кінська збруя. Присутній кістяк коня – цього «слейпніра» іранських племен, обов'язкового супутника в подорожі до інших світів (тут – потойбіччя), принаймні, пізніших племен, тих же скіфів.

Детальніший розгляд чорноліських городищ приводить нас до одного з найвідоміших з них – **Суботівського**. Відкрите у 1950 році О.І. Терножкіним воно було детально дослідженим в 1955 році експедицією ІА НАН України, за участю історичного факультету Московського університету (на чолі з професором Б.М. Граковим).

Згідно з археологічними даними його вік припадає на XI-VIII ст. до н. е. Варто згадати, що приблизно за сто років до його появи греки спалили Трою. За деякими гіпотезами одними з її захисників були ймовірні руйнівники чорноліських взагалі і Суботівського, зокрема, городищ – кіммерійці.

Сучасне місце розташування – за півкілометра від околиці села Суботів Чигиринського району на березі річки Суботь. Ділиться на дві частини: **«Мале містечко» («Кінське копито») і «Велике».**

Перше, діаметром біля 100 метрів відзначене скарбом, який знайшли на початку 20 століття. На відміну від класичного в ньому були бронзові вудила і бляшанки.

На відміну від круглого «Малого» «Велике» містечко трикутне і втричі більше.

Його довжина біля 300 метрів, ширина в різних частинах – від 50 до 200 метрів.

Цікаво, що на городищі були виявлені **матеріали катакомбної культури** епохи бронзи, дві прямокутні землянки перехідного етапу від **білогрудівської до чорноліської культур**, **п'ять землянок іншого часу**, **кераміка зарубинецької культури**. Це свідчить, як мінімум, про привабливість місця для проживання, класичного для наших територій – високий берег річки, оточений ровом на відкритих ділянках.

Головний висновок, до якого прийшли дослідники, полягає в тому, що в передскіфський період в лісостепу існували дві хронологічно взаємопослідовні культури: **білогрудівська (XII-IX ст. до н. е.) та чорноліська (IX-XIII ст. до н. е.)**.

Вчені вказують на те, що спадкоємність культур пізньої бронзи і раннього залізного віку можна відстежити на еволюції глиняних орнаментів. Йдеться про часову еволюцію: білогрудівці – чорнолісці – скіфи-орачі (VII ст.)

Глина і бронза, глечики і сокири вказують на прямий перехід від однієї зі згаданих культур до іншої. До прикладу, бронзові кельти (вид сокири) в даному випадку притаманні місцевим культурам, свідчать про наявність власних бронзоливарних центрів, незалежних від ранішого Закавказького експорту.

Інше – **Жаботинське поселення** (розташоване за 3 км на північний схід від села Жаботин Кам'янського району, на правому березі річки Жаб'янка, на підвищенні, що має назву Тарасова гора та оточене з трьох боків ярами). Воно молодше за Суботівське, більше того, це практично інша епоха – заліза. Датується раннім залізним віком (VIII – початком VI ст. до н.). Відкрили його у 1950 р. Є.Ф. Покровська та М.І. Вязьмітіна.

Одне з найбільш вагомих відкриттів, зрештою того, що відрізняє суботівців і жаботинців це тип житла. Якщо у перших переважали землянки і напівземлянки, то для других згідно з М.Н. Дараган, головним житлом стає наземна каркасно-глинобитна споруда.

Стіни будівель робилися зі стовпів і дерев'яного сплетіння, потім обмазувалися з обох сторін глиною. Подекуди розмальовувалися червоною фарбою. Глиняною була також долівка. Біля споруд знаходилися печі, зольники, господарчі ями, котрі мостилися з камінців і все тієї глини.

Печі мали підлогу із каменю та черепків, обмазану глиною та каркасно-глинобитний комин. Ймовірно, в давнину поселення було обнесене дерев'яною стіною.

У 1962 році Є.Ф. Покровська в одному з таких приміщень (частина постраждала від вогню і втратила форму) знайшла **глиняний жертовник**. Його поверхня містила сліди півкіл і меандрів. Ймовірно, **жертовники мали домашній вжиток**, що, в свою чергу, може свідчити про відсутність централізованих культів.

В підсумку, на відміну від Суботівського, руйнівниками Жаботинського були, швидше за все вже скіфи.

Його занепад знаменував початок нової епохи для мешканців лісостепу – кінець чорнолісців, початок сколотів – «скіфізованого» населення, котре, як і раніше, займалося землеробством.

Особливості культового світогляду мешканців цієї території ми прослідкуємо в наступному розділі на прикладі мешканців Мотронинського городища, близького географічно, хронологічно і, цілком можливо, генетично.

Холодний яр: героїчна історія помножена на перманентну аномальщину

Міркуючи над особливостями сакральної географії Середньої Наддніпрянщини, рано чи пізно відзначаєш певну системність, взаємопов'язаність її візуально окремих елементів. На жаль, в Україні відсутні дослідження «лей», які могли б засвідчити чи спростувати наявність прихованих, структурних характеристик насичених археологічними, в окремих випадках, за сумісництвом, культовими об'єктами.

Натомість, в очі впадає наявність певних, організованих за територіальною ознакою скупчень археологічних, культових, неокультових й інших об'єктів. В більшості випадків вони поєднані територією існування і певними, неокультовими ознаками, якими наділяється територія, в цілому.

Серед місцевих адептів езотеричних знань такими характеристиками володіють кілька груп об'єктів. Найбільш відомі: **Київські гори і сучасні Трахтемирів та Холодний яр**.

Останній, за інформацією відкритих джерел містить біля 150 абсолютно різноманітних об'єктів, від дерев до джерел, від курганів, городищ до монастирів.

Окремою частиною місцевих неокультів, які щороку більше набирають певної популярності є **топоніміка визвольних змагань**. Складається враження, що саме вони сьогодні монополізують більшість сакрального пласту Холодного яру. Напрямки два: **гайдамаччина та Холодноярська республіка**, об'єкти місцями тотожні – хто де народився, здійснив подвиг, сховав скарб, помер тощо. Зміст легенди формує характер локуса і дуже нагадує класичну козацьку схему з її прив'язкою до героїчного образу.

Серед досліджених можна виділити 3 відмінні у всіх відношеннях об'єкти: **скіфське Мотронинське городище, так званий «дуб Залізняка» і Мотронинський монастир**. Зупинимося на них детальніше.

Мотронинське городище

Почнемо з назви. В даному випадку, як годиться, нею стала назва місцевості. Оригінальність Мотронинського городища полягає в тому, що ім'я йому дав місцевий Мотронинський монастир, який сам є досить відомою сакральною пам'яткою з часів середньовіччя. На той час (йдеться про VII – VI ст. до нашої ери – розквіт скіфської культури на цих теренах) в Середньому Подніпров'ї було кілька умовно рівнозначних городищ, втім, Мотронинське городище вирізнялося навіть серед них.

Залишки городища знаходяться в Холодному ярі між селами Жаботин та Мельники. Зараз вони покриті густим лісом, в часи ж свого розквіту, наполягають дослідники, його було менше (або не було взагалі).

150 гектарів, зовнішні та внутрішні укріплення, 10-метрові вали та глибокі (4 метри при 1-2 в ширину) рови. За межами валів розташовані 3 групи курганів, точніше кур-

ганного могильника – Східна, Західна, Центральна.

Зовнішній вал позначений притаманною лише Холодному яру цікавинкою, з якою дехто пов'язує аномальні прояви на його території. Це **підземні ходи,** які зараз завалені. Їх відносять до середніх віків, разом з тим ні походження, ні призначення не відомі.

Мотронинське городище одне з небагатьох, досліджувалося кількома легендарними вченими. Серед них першовідкривач трипільської та черняхівської культур В. Хвойка, чорноліської І. Тереножкін, дослідник кургана Переп'ятиха С. Скорий тощо.

Крім власне скіфських, під час розкопок на городищі знайдені залишки

1. *черняхівської культури (фрагменти кераміки),*
2. *піньківської ранньослов'янської культури (напівземлянка, ліпний горщик і срібна пряжка),*
3. *знахідки давньоруського часу (бронзове окуття піхов кинджалів, залізний наральник),*
4. *матеріали XVII-XVIII ст. (польська монета 1660 р.,*
5. *мідні російські монети першої половини XVIII ст.,*
6. *господарча яма з керамікою і пічними кахлями кінця XVII – початку XVIII ст., надгробок одного з ігуменів монастиря XVIIIст.).*

Без перебільшення можна сказати, що місце розташування городища приваблювало людей як мінімум останні 2500 років. Що стало підставою – особливості ландшафту, чи щось інше сьогодні сказати важко. Повторимо свою думку про те, що в ті часи лісостеп був периферією цивілізованого світу, віддаленого від світла античної культури. Це не заважало його мешкан-

Розріз валу на Мотронинському городищі

цям, починаючи з чорнолісців виробляти певні, відсутні у Причорномор'ї товари і потроху налагоджувати їх збут. Як відомо, свого розквіту цей шлях досяг значно пізніше, коли став відомий як дорога **«з варягів в греки».**

До того мешканці лісостепової зони мали один великий комплексний клопіт – своїх південних сусідів, мешканців степу, які заважали торгувати з греками, потім візантійцями і просто жити. Саме тому практично всі споруди на цій ділянці мають одночасно **торговий і оборонний статус**, починаючи з Чорноліського городища і закінчуючи Каневом.

Така доля, характер, метафізика цієї території, яка всю історію намагалася тримати в одній руці рало, в іншій – меч. Це не поетична гіпербола, адже історія лісостепу це історія «гардарік», озброєних торгових фортів на кордоні зі степом, в плани яких входила торгівля і оборона від степовиків. Як не дивно, ця проблема виникла за часів пізньої трипільської культури і зникла у 18 столітті після перемоги над турками і їх кримськими сателітами.

Можливо, ми помиляємося, але логіка підказує, що більшість помітних поселень на теренах лісостепу зазнавали нападів з боку степовиків. Воювати завжди було простіше ніж торгувати. Цю істину наїздники пронесли через всю історію українського степу, ним, наче червоним маркером позначили свої стосунки з мешканцями північних територій.

*Ще **Марія Гімбатус, автор курганної теорії**, вказувала на принциповий конфлікт між старим неолітичним населенням Європи (в нашому випадку це були трипільці) і прищлими племенами ямної культури (більш відомих як «арії»). Матріархальні культи поступилися патріархальним, на зміну сільськогосподарському культу бика прийшов культ коня, жіночі релігії на кшталт Матері-Землі не витримали конкуренції з войовничими і патріархальними.*

Складається враження, що латентна фаза цього протистояння залишилася після розселення індоєвропейців і їх адаптації до місцевих умов. Культ бика, себто землеробська орієнтація зсунулася в захищені лісами території з помірним кліматом, більш відкриті залишилися кочовикам з їх скотиною.

Запряжений бик проти осідланого коня. Городище проти кочової кибитки. Оборона проти нападу.

Зважаючи на вказані вище обставини логічно, що найбільш заселеним було внутрішнє укріплення Мотронинського городища. Крім них, значним успіхом користувалися окремі ділянки під зовнішнім валом, особливо біля в'їздів.

Житлові та господарські споруди розташовувалися «кущами» без певної системи. Один з таких «кущів» займав близько півтисячі квадратних метрів. Поділ між спору-

Мотронинський монастир

Іллінська церква, три криниці з цілющою водою

дами вкладався у схему **жилі помешкання** (маленькі напівземлянки) і **сакральні** (одне, велике, наземне). Останнє позначено глиняним жертовником – кругом діаметром біля метру.

Недалеко від нього знайдено глиняного бика, крім того, в двох ямах зафіксовано інші культові залишки – рогатої худоби і уламки глиняних коржів.

Власне, в центрі внутрішнього укріплення, на його найвищій частині знаходилося місце, яке греки називали **«теменосом»** – священною ділянкою. На ньому, на відміну від домашніх жертовників відправляли публічні, **громадські культи**. Про це свідчить прямокутний котлован біля 30 квадратних метрів. Метр в глибину заповнений залишками жертвоприносень і ритуальних трапез: кісток і глини.

Кому молилися, реконструювати важко. Більшість дослідників виходить з діяльності мешканців городища. До цього потяга вагончиком чіпляють можливі в таких випадках культи. Для степовиків це військові (пр., Ареса у скіфів), для мешканців лісових країв божества – архетипи лісу – Велес у слов'ян.

Мешканців лісостепу, починаючи з часів неолітичної революції, записували до землеробів. Відтак, панівними культами від трипільців і пізніше вважали **землеробські**. Будь-які прояви тваринництва, або мисливства вважалися пережитками, додатковими джерелами харчування, своєрідними економічними атавізмами. Виключення становило осіле скотарство, як **головне джерело білкової їжі**.

Зараз важко визначити пропорцію між джерелами вуглеводів у вигляді проса, ячменю, пшениці, жита і білків – великої рогатої худоби, коней, свиней. Їх доповнюють залишки оленя, тура, лося, ведмедя тощо. Проте важко уявити ситуацію, коли осіле населення віддавало належне мисливським культам. Останні поступилися, принаймні на чорноземних ділянках економічно вигіднішим землеробським. Тому, швидше за все, знайдені на Мотронинському городищі жертовники належали **місцевим уявленням про**

родючість. В якості дотичних доказів можна назвати «глиняні коржі» та кістки домашньої худоби – на відміну від тих же скіфів.

Можливо уявити, що місцеві сколоти відрізнялися від войовничих «царських скіфів» не лише вдачею, господарським укладом, але й домінуванням тих чи інших особливостей в межах спільного пантеону.

Мотронинське городище не позбавлене сусідства зі значними лісовими масивами. Залишки ведмедя свідчать про, як мінімум, їх необжитість і значимість в якості додаткового економічного чинника.

Значно більшу роль в житті городища грала торгівля. Про це свідчать уламки античного посуду. Їх не багато ні мало – більше шести тисяч. Частина з них – з Ольвії.

Щоправда, **в другій чверті V ст. до н. е** імпорт зникає – городище пустіє. Можливо, дається взнаки кордон зі степовиками.

Одна з найбільших сакральних залишок городища – **курганний могильник**. Вперше його план був складений О.О.Бобринським у 90-х роках 19 століття. Тоді було зафіксовано біля 23 насипів.

Згодом, в 1899 році В.В. Хвойка розкопав ще декілька курганів.

В 1988 році експедиція «Холодний яр» дослідила територію могильника, яка в підсумку була поділена на 3 курганні групи.

- *Східна (23 насипи)*
- *Центральна (7)*
- *Західна (30).*

Тоді експедиція розкопала 10 курганів. В них знайдено залишки тварин, посуду, глини.

В чотирьох з них немає поховальних споруд, тому їх прийнято вважати кенотафами. В шести – грунтові ями. В двох з них – підлітки, в одному – жінка.

Згодом, в 2001-2003 роках україно-польська експедиція дослідила найбільший курган **«Скіфська могила».** В ньому знайдено дві гробниці.

В одній з них, котру вважають центральною поховано чоловіка і двох жінок.

В іншій, боковій – воїна, хлопчика-слугу і коня. Їх наявність свідчить про еволюцію місцевих культів і збільшення ролі степової культури.

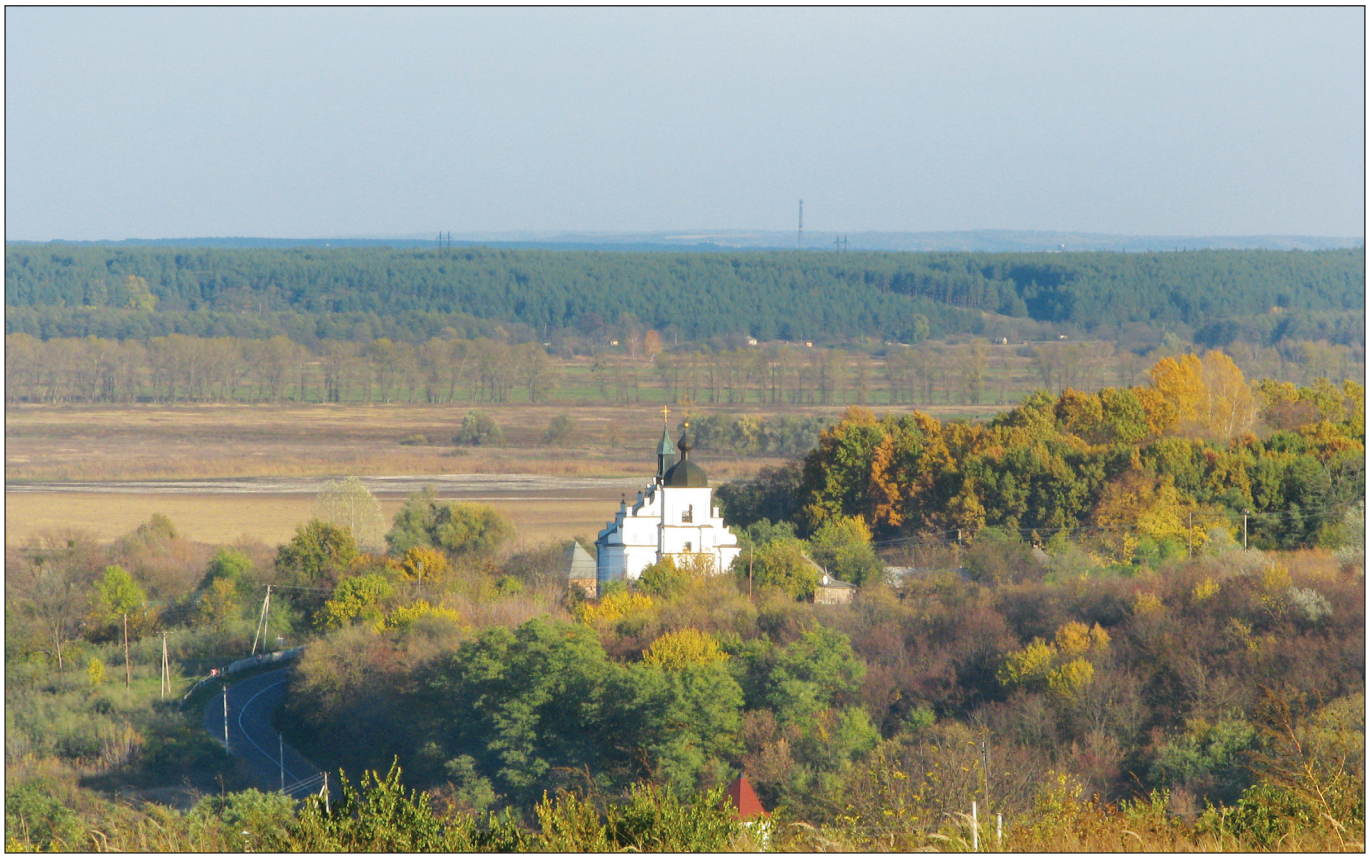

На городищі, як і багатьох інших лісостепових поселеннях, часті рештки згорілих жител. Одна з причин, можливо, найбільш вірогідна – напади скіфів. Сталося це **на початку V століття до н. е.** На той же час припадають походи скіфів на грецькі міста-колонії. Кам'яні, багатші, сильніші греки вижили. Мотронинцям не пощастило.

Загалом, слід відзначити, що релігійна традиція мешканців Мотронинського городища мало відома. Одне з небагатьох досліджень було здійснено **Ольгою Брель**, на роботу якої ми спиратимемося у своїх подальших розвідках цього наддніпрянського феномену.

Вище ми відзначили, що один з найбільш значимих об'єктів Мотронинського городища – **зольник в його центральній частині**. Зараз це просто пагорб біля 30 метрів в діаметрі. Варто вказати, що його місце розташування, а це найвища точка городища, не випадкове. Очевидно, найвища центральна точка городища мала надзвичайне значення для мешканців місцевості. Визначити зараз, чому саме там мотронинці облаштували культовий майданчик важко. Точніше, важко з'ясувати, яким чином маркувалася територія, що було першим. Умовно кажучи, будувалося городище, а **посередині капище – чи навпаки**?

Як би там не було пагорб містить котлован зі слідами ритуальних жертв, в тому числі черепи тварин.

Крім нього зольник містить приміщення з залишками кострищ; загони для утримання можливо жертовної худоби; господарські ями з рештками. *Якщо сприймати їх як частину одного цілого на виході ми отримаємо продуманий сакральний комплекс.*

На думку деяких вчених, зокрема С.С.Бессонової та С.А.Скорого зольник з'явився в результаті тривалого функціонування комплексу, наслідком якого стало заповнення території спаленими залишками.

Історично зольники були в кожному помешканні. Наявність центрального не виключала існування дрібніших, умовно – **домашніх.**

Проте, на відміну від домашніх жертовників центральний перебував у розпорядженні всієї громади. Ритуали на ньому мали колективний характер і супроводжувалися жертвопринесеннями.

Один з таких жертовників був відкритий всюдисущим богом тогочасної археології В.В.Хвойкою в 1899 році. Це був орнаментований глиняний стовп біля 90 сантиметрів в діаметрі і 70 заввишки. Зверху – випалена частина із заглибленням. В землі біля нього – залишки тварин. Цікаво, що для городища подібні жертовники не рідкість.

Так в 1989 році однією з експедицій в ямі були знайдені фрагменти глиняного жертовника. Як і інші він походив на невеликий стовпчик з жолобом зверху. Його вік – **VI ст. до н. е.**

За словами Ольги Брель наявність подібних жертовників є ознакою протоміської культури. Гіпотеза ґрунтується на тому, що їх знаходили лише на досить крупних городищах.

Найбільш цікаве їх походження. За деякими ознаками вони подібні до аналогічних культових об'єктів Східного Середземномор'я і похідних від них жертовників Балкан та Придунав'я початку заліза.

Можливо це **продукти релігійної діяльності культур фракійського гештальту.** Його занепад, природно, пов'язаний з приходом скіфів і подальшим витісненням протофракійців з території Наддніпрянщини.

За іншими даними глиняні жертовники мають **античне походження**. Це також неймовірно, враховуючи віддаленість від причорноморських центрів грецької культури.

Другий момент, який доповнює асортимент культових предметів це так звані «хлібці» – глиняні вироби відповідної форми. Їх часто знаходили в ямах і зольниках.

Крім них зустрічаються дивні кружечки, походження яких пов'язують зі стінками посудин, а функціональне призначення з магічним

діями. Можливо – ворожінням. Прикметно, що найбільша кількість кружечків була віднайдена саме на центральному зольнику.

Менш зрозумілим є призначення так званих «котушок» – виробів у вигляді однойменних предметів. Про їх можливий культовий характер свідчать місцезнаходження як мінімум частини «котушок». Часто, це саме зольники або святилища.

Ще один культовий предмет – **зооморфна фігурка бика** і конічні «фішки». Їх, як і годиться в таких ситуаціях, за відсутності кращого пояснення віднесли про проявів землеробських культів. Їхня подібність до західносибірського стилю дотично може свідчити про вже наявний **скіфський вплив і прототипи «звіриного стилю».**

Окрім форм, розмірів, призначення предмети культового вжитку різняться за матеріалами. Крім глини, мотронинці використовували кістку та ріг.

Міркуючи над ними варто вказати, що значна частина виробів з глини, кістки та, почасти, металу знайдена саме на території зольника. Остання позбавлена притаманних іншим частинам городища господарських ознак, як вказувалося вище – знаходиться на найвищій точці, плюс займає особливе місце в структурі городища.

Що стосується ритуальної частини, дослідники Мотронинського городища виділяють два можливих обрядових напрямки:

Солярний *– пов'язаний з землеробськими культами родючості;*

Хтонічний *– орієнтований на культ мертвих.*

Зольники і жертовники розкидані на території городища. Можливо, це свідчить про різне функціональне призначення різних культових об'єктів.

Таким чином, можна говорити про **наявність окремих жертовників і одного, великого теменоса – зольника.** До цих пір не зрозуміло, хто, і які ритуали справляв на його території.

Найпросте пояснення – жертвоприношення і трапези окремих груп чи навпаки – територіальної громади, в цілому.

Мотронинський монастир

«Святе місце пустим не буває». Місце розташування Мотронинського городища є класичним підтвердженням цієї тези. Іншими словами, не можна пояснити, як на місці старого Мотронинського городища більш ніж через тисячу років виникає **Мотронинський монастир.**

Кажуть, час його заснування припадає на початок другого тисячоліття. Втім, сакральним центром він стає під час **повстання гайдамаків Гонти і Залізняка.**

Пізніше, в 20-у столітті ситуація повторюється. Довкола монастиря гуртуються **повстанці Холодноярської республіки.**

В обох випадках **сакральний статус монастиря** ґрунтується, в першу чергу, на

Дуб Залізняка

його виключному соціальному статусі і різного роду участі в протестних акціях місцевого населення. Процес сакралізації відбувався в обох напрямкам одночасно. З одного боку, монастир **освячував зброю повстанців** і, відповідно, їх діяльність. З іншого, гайдамаки, а пізніше холодноярці, **формували статус монастиря,** як оборонця прав краян.

Метафізика монастиря – протестна. Цей статус закріпився легендою про освячення ножів на території монастиря.

Робилося це в так званому **Гайдамацькому ставі**. Вперше, як відомо, до цього долучився ігумен Мотронинського монастиря Мельхіседек Значко-Яворський, який вперше посвятив зброю гайдамакам.

Другий момент, який надає священного статусу монастирю – **підземні ходи.** Це окрема частина Холодного яру і його історії. Ніхто не знає походження і призначення кілометрових тунелів, частина яких знаходиться на території монастиря.

За деякими версіями тунелі на території Холодного яру були вириті ще за часів Мотронинського городища. Зараз можна стверджувати, що вони використовувалися в якості підземних монастирів орієнтовно в середньовічний період, а також в якості сховищ для холодноярських повстанців на початку 20-го століття.

Ось що розповів про це заввідділенням заповідника «Чигирин» у Суботові Гугля Віктор Іванович в інтерв'ю нашому колективу.

На території Холодного яру зафіксована значна кількість археологічних культур. Які з них залишили по собі культові споруди (святилища, капища тощо)?

Власне кажучи, можна говорити про дві визначні пам'ятки – це Мотронинське городище і святилище на території Мотронинського монастиря.

В якому стані вони зараз перебувають?

В підземному.

Чи є церкви, дерева, джерела, капища, які до сих пір використовуються з культовою метою?

Використовують з культовою метою дуб Залізняка, якому більше тисячі ста років.

Як саме його використовують? Приходять паломники до нього, ікона прибита?

Та ні, просто ходять і все.

Він лікує, справджує бажання?

Якщо є віра в те, що він вилікує, людина виліковується. Достатньо часто можна почути, що після дуба ліквідовуються деякі хвороби.

Свого часу запорізькі дослідники вказували на те, що Холодний яр містить низку так званих «аномальних зон». Що можна сказати в цьому відношенні?

Я можу сказати, що зі свого досвіду перебування в Холодному яру, а це вже 26 рік, я вичленив для себе два закони Холодного яру. Перший: у Холодному яру може бути все. Друге: у Холодному яру першого враження завжди мало.

Холодний яр – це хороше місце? Чи є на території Яру «гепатогенні» чи, навпаки – «геовітальні» зони?

Якщо говорити про Дуб, то дуб поганим бути не може. У слов'янській міфології, саме до дуба переселялась душа загиблого воїна. Можна тільки уявити душу якого воїна прийняв дуб, якому більше тисячі сто років.

Проте, в Холодному яру є місця, які прийнято називати геопатогенними. Про це говорять і назви цих місць: є урочище Парашиве, Погибельне. Є такі місця, де просто себе некомфортно відчуваєш. Але, є в цьому районі біля села Цибулеве така собі Перунова скеля. Це дуже потужне місце.

Ходять чутки, що територія Яру пронизана вервечками підземних ходів невідомого походження?

Там підземних ходів десятки кілометрів. В Холодному яру підземні ходи рили ще скіфи. Але, призначення їх було різне: вони використовувалися і як схованки для місцевого населення, як комунікації, як наскрізні тунелі через яри. В середньому тунелі стандартні – ширина метр, висота два. Щоб дві людини могли розминутися. Ці підземні ходи дуже успішно використовували холодноярці у боротьбі з «червоними» загонами.

А чи є доступ до цих ходів зараз?

Краще хай ті підземні ходи будуть зараз нікому не відомі. Там може бути все: від бібліотеки Мотронинського монастиря до архіву таємної канцелярії Богдана Хмельницького.

Як Холодний яр співвідноситься з легендарною державою Артанією, яка нібито знаходилася в цьому ареалі?

Треба памятати, що скіфи-сколоти – це і є Холодний яр. Стосовно Артанії – звичайно. Основня знахідка, яка це підтверджує – це власне Мотронинське городище. Якщо брати довжину валів – це близько 5 кілометрів, висота 10-12 метрів. Якщо говорити про кількість штучно переміщеного грунту – це півтора мільйони кубометрів, тобто, близько 150 тисяч камазів. Виходить, що потужність дежави в 7 ст. до н.е дозволила здійснити таке колосальне звершення.

Трахтемирів – Холодний яр – Хортиця це хартленд України?

Так, тут сформувалося те, що дозволяє нам попри все відчувати нас себе українцями. Це – колиска України.

Чи використовується зараз Холодний яр як культове, сакральне місце?

Мені про це невідомо. Я би сказав, що Холодний яр став культовим для українців в плані самоідентифікації.

Холодний яр сьогодні – досить великий реліктовий масив. Не так давно, якихось двісті років тому він входив до величезного масиву, що клаптями вкривав територію від р. Рось і до південних степів. В 19 столітті, «завдяки» посиленню господарської діяльності від нього лишилися окремі, заповідані чи ні, території: **Чорний ліс, Холодний яр, Канівський заповідник** тощо.

Важко сказати, наскільки значним був цей масив, приміром, 400 років тому? А 600? А 1000? Що вплинуло на його розміри: лише люди чи й погода, цей надзвичайно важливий фактор. Від нього залежало формування лісостепу, його насичення покладеними в назві складовими: лісом і степом. Це, в свою чергу впливало на формування сакральної топографії краю, різне використання каменю, землі і дерева тощо.

Що стосується останнього, в Україні з цим трохи складно. Проблема лежить в площині природокористування і, як результат – відсутності старих дерев. Їх вік – одна з **ознак ймовірного культового статуса в минулому**. Часто, він пов'язаний з лікувальними або близькими до них властивостями. Частина з них носить псевдокультовий характер і відрізняється лише віком і, що характерно, окремою назвою. Серед них – **дуб Залізняка**, по-своєму священний об'єкт, чиї характеристики носять всі ознаки неокульта. Його місцеположення – біля хутора Буда Чигиринського району. Назва – на честь відомого гайдамаки М. Залізняка.

За тими ж таки легендами до нього мали стосунок С. Наливайко та Б. Хмельницький.

Станом на сьогодні дуб Залізняка є одним з найстаріших дерев в нашій країні, також входить до десяти найстаріших дерев Європи.

Зараз його характеристики наступні:

- *Висота – 30 метрів;*
- *Стовбур (в середньому) – 9 метрів;*
- *Вік – більше 1000 років.*

Час позначився на ньому не найкращим чином. Приміром, в середині минулого століття дуб почав гнити і ради цьому, як то кажуть, не було. В цьому випадку було задіяно оригінальну і може бути – народну технологію, згідно з якою біля дуба було збудовано піч для варки сиропу. Ним поливали гнилу кору, яку потроху виносили бджоли. Наслідком цього стало очищення кори і відродження дерева, в цілому.

Приблизно в той же час (1968 рік) було означено заповідний статус дерева за допомогою дошки та паркану. В тому ж році Холодний Яр став пам'яткою природи національного значення.

Наприкінці радянської доби (1989) створений Чигиринський державний історико-культурний заповідник, до якого в якості філіалу ввійшов Холодний яр.

Протягом наступних десятиліть тривали розробка та втілення кроків по збереженню, фактично перманентному порятунку дуба Залізняка. Цим займалися різноманітні комісії, товариства охорони природи, екологи тощо.

Зараз за ним доглядають від банальної обрізки гілок і пломбування дупел до розпушування грунту і його мінералізації. Видаються буклети, проводяться семінари.

Додамо до цього приблизно 35 тисяч! відвідувачів щороку і на виході матимемо цілком сформований **громадянський, псевдорелігійний культ** дерева.

Чому дерево не використовують як лікувальне, віщунське абощо? Тому, що «болівар двох не винесе». **Громадянський культ дуба Залізняка** *з дещо обмеженим доступом до стовбура; постійна увага великої кількості людей; мала збереженість «деревних культів» на території лісостепу, спричинили виникнення саме громадянського поклоніння патріарху.*

Що стосується ймовірності існування чогось подібного в минулому – його не можна відкидати. Разом з тим треба розуміти, що до господарського освоєння цих територій кількість старих дерев, не відмінних один від одного була значно більшою і наш дуб міг бути просто одним з багатьох.

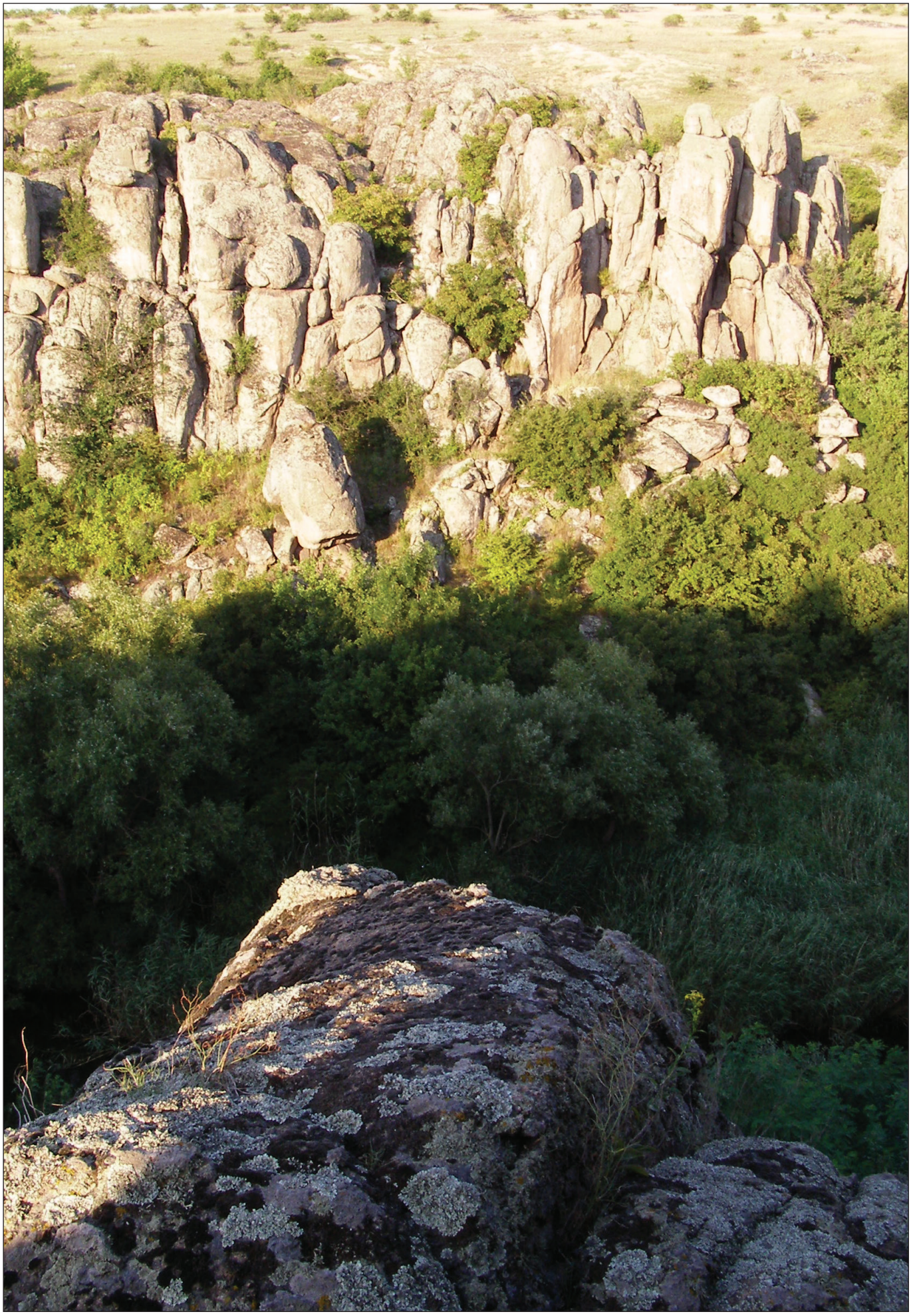

Екзампай – скіфський Сіон чи видумка Геродота?

Це одне з найбільш спірних місць в історії Середньої Наддніпрянщини і України. Разом з **готським Археймаром** і **будинським Гелоном** воно входить до **трійки легендарних локусів**. Від вказаних нами топосів Екзампай відрізняється тим, що це – **сакральний центр**. Єднає їх одне – всі три ніби-то локалізовані. Втім, однозначної відповіді на те, де саме вони були – немає. Одностайної – точно.

Насправді в Україні не так багато місць, котрі в давнину вважалися культовими центрами. В Карпатах, за словами В. Єшкілєва, це низка гірських святилищ на кшталт Бубнища; на південному сході – Кам'яна могила. В центрі це **Екзампай – Священні шляхи**, місцина на межі Кіровоградської і Миколаївської областей, своєрідний пуп між лісостепом і степом, між Наддніпрянщиною і Причорномор'ям, древня, оспівана ще Геродотом Гілея.

*Тут стояв **священний казан скіфів**, тут акінак пив кров бранців, а скіфи палили обе-*

ремки дикої коноплі і слідом за її димом відправлялися вузькими шаманськими стежками на гостини до Папая…

Починаючи цей розділ, одразу відзначимо, що вказана нижче інформація належить перу **київського дослідника В. І. Петрука**. Ми не можемо заперечити її, як не можемо спростувати. Сьогодні це найглибше дослідження на задану тему. Ми вдячні автору за можливість зануритися в неї.

Ймовірне **місцезнаходження Екзампаю** – біля села Вільні Луки (Кіровоградськаа область, Новоукраїнський район, Кропивницька сільська рада). Топографічно це **вододіл між річками Мертвовод та Чорний Ташлик.**

Цікаво, що це НАЙВИЩА точка правобережних степів. Можливо тут був кордон між **сколотами (орачами) та алазонами.**

Саме місце – **велике кам'яне плато**, саме по собі рідкісне степове явище.

Петрук вважає, що роль каменю тут аналогічна до кельтських і грецьких зразків в Уснесі та Дельфах, відповідно.

Згідно з Петруком, всі попередні спроби локалізації Екзампаю не мали результатів. Їхня користь полягала, насамперед, в актуалізації тих чи інших складових питання і окреслення проблематики.

Серед дослідників, які, на думку Петрука справили найбільший вплив на пошуки Екзампаю відзначимо наступних:

- *М. Кисслінг вказав на те, що грецька назва Екзампаю –* ***«Священні шляхи»*** *прямо пов'язана з наявністю тут святилища.*
- *В свою чергу Г. Штейн говорив про те, що встановлений царем Аріантом казан міг мати саме* ***культовий характер****.*
- *Б.М.Граков прив'язував казан до місцевості, що, на його думку свідчило*

про загальноскіфський характер як місця так і святилища.

Не зважаючи на свій ентузіазм більшість дослідників визнає, що прямих вказівок на **культовий характер урочища** у того самого Геродота немає. Міркуючи над образом Екзампая, який він возводить до практично метафізичної величини, Петрук робить надзвичайно цікаве спостереження, що, на нашу думку може стати робочим визначенням самого **поняття сакральної географії**.

Для кращого розуміння він проводить її стежками **теорії географічного детермінізму Шарля Монтеск'є.** Свого часу цей француз доводив, що саме природа, оточуюче середовище, накладають свій відбиток на процес формування етнічної групи, його культуру, господарство і побут.

В свою чергу, за визначенням Петрука «**Сакральна географія**» вивчає закономірності існування народів не у фізичному сенсі, а в архетиповому аспекті. Вона є частиною Традиції в розумінні Рене Генона, і передбачає *символічне значення* сторін і частин світу, континентів, окремих країн, місця розташування їхніх центрів, а також елементів ландшафту, на яких розгортається історія того чи іншого народу. Все це безпосередньо пов'язується з міфологією, пантеоном богів, тобто з сакральною містикою або таємницями народної «душі»».

У випадку з Геродотом, такі деталі мають надзвичайне значення. **Грецький етноцентризм** відбився на формуванні принципів сакральної географії на гористих просторах Еллади. Тому логічно, що точкою відліку святого були **Дельфи**. Світ виглядав як «коло», Скіфія була «квадратом» і північним антиподом Єгипту, все відбувалося довкола великих річок.

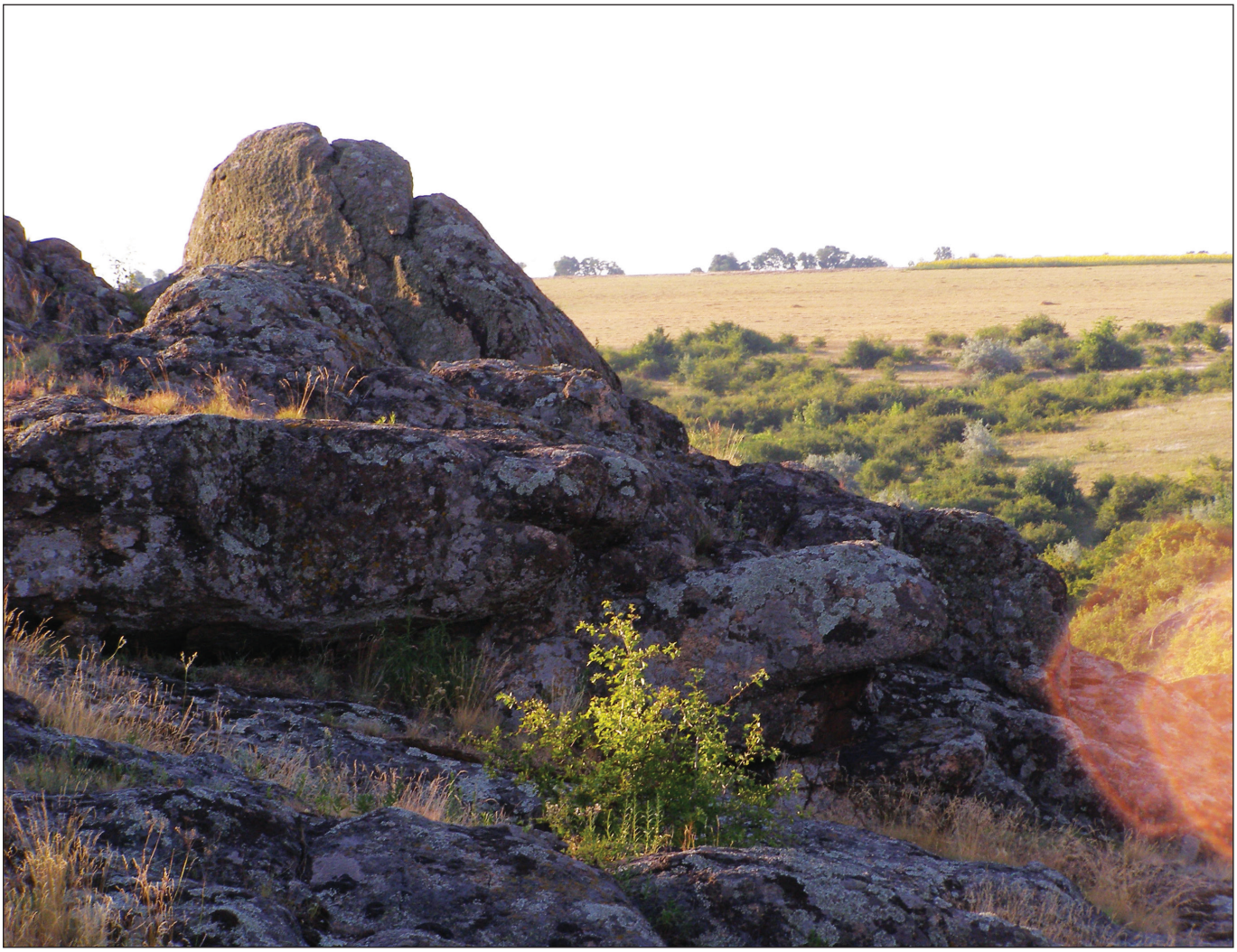

Як і всякі номади скіфи, не мостили храмів. Яким чином функціонували **культи семи богів,** достеменно не відомо. Що не викликає сумнівів, так це **культ Арея** – бога війни в образі акінака в купі хмизу.

Кожне святе місце, грецькою **«теменос»**, крім інших, мало дві головні характеристики: власне місце розташування і наповнення – артефакти, ці **«предмети сили».** Ми згадували про казан, який міг мати культовий характер.

Проте він, залізні акінаки-Ареї тощо були лише обрядовим доповненням до центрального артефакту або дрібнішого локусу. В нашому випадку ним могло бути **джерело з гіркою водою**. Воно несло **печать магічної енергії** і виступало в якості структуроутворюючого фактора, на який як на осердя нанизалися бусини другорядних артефактів чи локусів.

Дослідники Екзампая вказують на два взаємодоповнюючі об'єкти цього «темена». Їх сума дає підстави думати про **статус «омфала»** – локального «пупа світу», місця, де сходиться **умовний географічний та сакральний центр**.

Розташований на кордоні лісостепу, між землеробами і кочовиками Екзампай міг бути географічним центром території, адміністративні кордони якої мали виключно теоретичні обриси. Додайте до цього **курган (269 м)** – найвищу точку в усіх правобережних степах і ви зрозумієте, чому відбулася сакралізація цієї місцевості.

Алгоритм освячення простору в даному випадку відбувався за наступною схемою: *визначення місця – сакралізація – формування «теменоса»,* священної ділянки. Нею могло **бути святилище Арея,** що не дуже логічно з огляду на потреби землеробських племен півночі.

Якщо відкинути домисли про потребу в існуванні стаціонарних святилищ особливих артефактів на територію Екзампаю не знайдено. Можливо тому, що купа хмизу зі старим акінаком не мала шансів зберегтися протягом тривалого часу.

В цій ситуації єдиним вербально зафіксованим священним предметом Екзампаю лишається **легендарний казан** не менш легендарного царя Аріанта. Його розміри і походження раз по раз наводять на думку про Геродотову **пристрасть до містифіка-**

цій. Єдине виправдання «батькові історії» лежить в площині відсутності наукової методології. Спосіб, яким користувався Геродот був дуже простим: що бачу – те пишу, що чую – те пишу. Сума цих, з дозволу, «емпіричних даних» ставить в тупик його інтерпретаторів.

В якості прикладу наведемо його легенду про казан.

«Яке число населення Скіфії, я не спромігся вточнити, але чув різні твердження про їхнє число, одне – ніби населення її дуже велике, а інше – ніби справжніх скіфів досить мало. Проте одну річ мені показали наочно. Отже, проміж рік Борисфен і Гіпаній є місцевість Ексампай <… > В тому місці стоїть казан ушестеро більший від кратера, що його присвятив Павсаній, син Клеомброта, в гирлі Понту Евксіну. Хто його ще не бачив, я поясню, що це таке. Цей казан у Скіфії вільно вміщує шістсот амфор і завтовшки цей скіфський казан має шість стіп (помилка перекладача, має бути 6 дактилів, тобто пальців. – В.П.). Як кажуть тубільці, його було зроблено з наконечників стріл. Отже, їхній цар, якого звали Аріант, захотів довідатися, скільки є скіфів, і для цього наказав усім скіфам кожному принести по одному наконечнику стріли. А хто не принесе, тому він загрожував смертю. Отже, коли йому принесли дуже багато наконечників стріл, він вирішив спорудити з них постійний пам`ятник. З них він зробив цей казан і присвятив його тому Ексампаєві. Оце я чув про населення Скіфії. [Геродот, 1993, IV. 81].

Казан скіфського царя не менш загадковий ніж сам Екзампай. Навіть сьогодні, за наявності розвинутих технологій важко знайти відповіді на наступні питання:

- *Для чого Аріанту казан? Ну, принесли підлеглі наконечники, порахували (не факт, що скіфи оперували такими цифрами). Чому не зробити з них, банально кажучи, військовий запас, продати, обміняти?*
- *Яким чином плавився казан, до складу якого ввійшли кілька мільйонів наконечників? За обрахунками його розміри були не просто величезними, йдеться про кільканадцять метрів як в діаметрі, так і в висоту. Важко уявити технологію лиття і, тим більше, обізнаність з нею тодішнього населення?*
- *Де дівся казан, про який не згадує ніхто, крім Геродота?*
- *Якщо він знаходився на території Екзампаю, яку саме культову роль могла виконувати ця, функціонально непридатна споруда, лізти на верх котрої треба було драбиною?*
- *Звідки скіфи брали мідь і чому потратили стільки на малопрактичну споруду?*

Подібних питань багато, відповідь на них може бути одна – Геродот скористався чутками. Зрештою, не перший раз. Ті ж підозри стосуються **срібного кратера Креза в Дельфах**. В нього нібито влазило біля 600 амфор. Це при тому, що найбільшою з відомих посудиною античного світу вважається кратер висотою 1, 64 м і діаметромм 1, 27.

Опоненти кажуть про те, що мотивів для вигадок у Геродота теж не було. Ймовірно, помилка закралася на етапі інтерпретації явища. Питання звідки у Геродота така схильність до гігантоманії залишається відкритим.

Втім, сам Петрук на основі дотичної інформації припускає, що казан дійсно був. Його розміри він оцінює як 2, 33 метра у висоту (без ніжки 1, 74 м), вага 2,8 тони.

Середня вага наконечника – 4,7 г, відповідно загальна кількість населення Скіфії близько 1,6 млн. Серед них воїнів близько 315 тисяч.

Якби там не було, казан – це артефакт, повторимося, один з небагатьох на нашій території, щось подібне до Грааля. Знайти його – рівно духовному подвигу. Щоправда, «чорних археологів» цікавлять простіші і доступніші об'єкти, а офіційні часто закривають очі на казки «батька історії».

Кам'яна магія Полісся – від архаїчного до неокульту

Один з найбільш цікавих моментів сучасної української сакральної географії стосується порівняно молодого явища, так званого **«народного православ'я»**. Звичайно, його молодість відносна – якихось тисяча років, плюс мінус кілька десятиліть. Це – ніщо у порівнянні з більшістю вказаних у цій брошурі місцин.

Для початку відзначимо, що народне православ'я є похідним, органічним відтинком від офіційного християнства. Виникло це явище майже одразу з хрещенням Русі. Спочатку йшлося про важкий процес сприйняття іншої, досить відмінної релігійної традиції, світогляд якої відрізнявся від місцевих язичницьких культів.

Пізніше, на етапі адаптації відбулася практично **механічна заміна одних божеств на інші**. Так, відома у всіх індоєвропейських народів **«божественна тріада»** поступилася

аналогічній в семіто-християнській традиції. Менші божества стали святими. Ще дрібніші перейшли **в розряд «нечистої сили».**

Не зважаючи на те, що інформація про **слов'янське язичництво** носить дуже обмежений характер, сьогодні з упевненістю можна стверджувати, що його персонажі до цих пір серед нас. Для того щоб переконатися у правильності цієї досить сміливої гіпотези, варто провести один день в типовому українському селі. Спілкування з людьми середнього або, що значно краще, літнього віку, дозволить з'ясувати безліч історій про, як мінімум, дві одиниці класичної української міфології – **відьом і мерців.**

Цивілізація притлумила і де-факто знищила цілі **пласти архаїчної свідомості**, серед яких, приміром, безоглядна **віра в перевертнів і упирів**. Лишилися вказані нами відьми, привиди, домовики, ці, досить «соціалізовані», придатні для існування в густонаселених пунктах персонажі.

Частина інших, назвімо їх «природніми духами» зникли слідом за місцями свого існування. Який польовик житиме в сучасному кукурудзяному чи соєвому полі? Потреба в баннику зникла після появи душа і ванни. Після осушення боліт *кікімори відійшли на дальні рубежі нашої підсвідомості. В дніпровій воді не хоче жити риба, що казати про русалок?*

Віра в «природніх духів» залежить від характеру місцевості, кількості сільського населення, ступеню збереження народних традицій тощо. В Карпатах і Поліссі вона сильніша, там архаїка затрималася надовше. В індустріальних регіонах з цим складніше. Зникнення або трасформація народних вірувань – це данність.

Зворотній процес **– вимираюче архаїчне знання** відроджується у вигляді штучних, нью-ейджерських, постмодерних форм. Її носії зникають з кожною поліською бабусею, з кожною виїхавшою до Італії на заробітки жінкою середніх років і вступившою до обласного ВУЗу внучкою.

Історично так склалося, що в Україні, на відміну від тієї ж Росії магія, архаїка, канони, якщо так можна сказати, народного православ'я передавалися здебільшого **по жіночій лінії**. Його носіями були всі, від простих жінок до шанованих в глибині душі сільських відьом.

Всі розбиралися у неймовірно великій кількості прикмет, оберегів, слів, сільськогосподарських навичок тощо. Дехто вмів лікувати або, навпаки. Їх виділяли з-поміж інших народною дякою або осудом. Джерела їх хисту шукали **в так званій «силі»,** яку відьма отримувала від своєї попередниці і сама передавала її під час смерті.

Сьогодні історії про цю, **технічно просту ініціацію** можна почути не раз і не два. Залишився стос записаних протягом 19-20 століть прикмет, замовлянь, казок й інших складових народного православ'я. Честь і хвала сподвижникам етнографічної науки, завдяки яким ці органічні знання залишаться, як мінімум, на сторінках досліджень.

Одна із складових народного православ'я, не просто важлива – місцями магістральна, це його ***топографія***. Відразу зауважимо, що способи маркування або ж, інакше кажучи, сакрального освоєння оточуючого середовища в народно-православній культурі ближчі до своїх язичницьких еквівалентів ніж до класичного православ'я. Навіть останнє, як відомо, не гребувало ставити церкви на місці старих капищ. Що керувало монахами – невідомо. Точно не любов до ненависних язичників.

На Поволжі, особливо в середовищі угро-фінських народів, тих же марійців чи удмуртів нерідкі відроджені капища, де **язичницька атрибутика сусідить з православними іконами.** Рефлексуючи на тему вітчизняних маркерів відзначимо їхній ареал. Він припадає на лісову частину України, деформується і рідшає в лісостеповій ча-

стині і зникає в степу. Можливо, це пов'язано з особливостями формування **лісових культів**, зі збереженням архаїки в лісовій, «захищеній» частині і зникнення в часи колективізації і прискіпливої уваги відповідних органів в степовій тощо.

Народне православ'я на території Наддніпрянщині представлене наступними зразками:

- *Священні водойми (переважно джерела, криниці);*
- *Священні камінці;*
- *Священні дерева.*

Ідеальна комбінація зазначеного притаманна північним, прибалтійським обширам Росії, зокрема, території Інгерманландії (Ленінградська область). В Україні **священна тріада «джерело-дерево-камінь»** практично відсутня.

Моменти, які супроводжують появу їх як окремих явищ теж відрізняються за своєю природою. Приміром, **практика хрещення води** відома з незапам'ятних часів. Разом з тим, мало хто може пояснити, яким чином ставали священними дерева або камені, тим більше, що йдеться про чітко виражені **елементи язичницької топографії.**

В частині випадків цей статус приходив до них як результат розвитку місцевої легенди або виявлення у об'єкта лікувальних властивостей. Інколи вони співпадали. Лікування, плюс легенда про походження були більш ніж достатніми умовами появи культового об'єкта, з існуванням якого **офіційна церква була змушена миритися.**

В ситуації з водою все пройшло гладко. Спочатку лікувальні джерела були включені до церковних господарств, пізніше, коли закінчилися попередні, висвятили нові.

Їхня «якість», себто, якість води і, відповідно, – її потенційні лікувальні властивості ще чекають свого дослідження. Для цього, як мінімум, варто зробити **комплексний хімічний аналіз**, який дасть можливість з'ясувати її вплив на організм людини.

Якщо з джерелами на Наддніпрянщині ще так-сяк склалося, з деревами і камінцями –

просто горе. Їх одиниці. Разом десятка зо два. Частина втратила свій культовий статус. Інші набули неокультових ознак.

Подейкують, колись культ каменів і дерев мав ширше розповсюдження. В першу чергу це стосується так званих **«слідовиків»** і старих, вікових дерев, відповідно. Протягом певного часу дерева (або навіть гаї, як **Шулявський**) були зрізані, а **каміння** –**розібране на будівництво**. Чим керувалося населення в своєму прагматизмі зараз вже не з'ясуєш.

Залишки камінців, приміром, можна згрупувати **за двома умовними кластерами:**

- **Західний.** До нього входять камінці-слідовики в Поліському природному заповіднику і нещодавно відкрите для туристів «Кам'яне село» біля Олевська Житомирської області;
- **Південний** – це кордон з Надпоріжжям, умовно – південна Наддніпрянщина, котру помилково зараховують до Південного Сходу. Тут знайдені залишки кількох менгірів та кромлехів.

Очевидно, що ці кластери відрізняються абсолютно за всіма характеристиками: від форми до виду каменю; від культового призначення до часу виникнення.

В них немає нічого спільного крім слова «камінь».

З огляду на це пропонуємо наступний підбір об'єктів. Відсутність інших не зменшує їх цінності. Проблема лише в тому, що немає системи ранжування, яка дозволить визначити більш «цінні», менш «цінні» об'єкти.

Деякі із вказаних нами об'єктів будуть вивчатися в інших розділах.

Дерева: **Дуб Грюневальда** (Київська область, Обухівський район, територія санаторію «Жовтень»);

Камінці: **Межові камені** (с. Нечаївка, Компаніївський район, Кіровоградська область);

Кромлех (с. Микільске-на-Дніпрі, Солонянський район, Дніпропетровська область);

Кромлех (с. Мирове, Томаківський район, Дніпропетровська область);

Камінь зі слідами Божої матері (с. Коржовий кут, Уманський район, Черкаська область);

Поліські «слідовики» (с. Селезівка, Овруцький район, Житомирська область);

Кам'яне село (с. Рудня-Замисловецька, Овруцький район, Житомирська область);

***Джерела (криниці):* Володимирова криниця** (с. Малі Дмитровичі, Обухівський район, Київська область);

Рожена криниця (с. Бучак, Канівський район, Черкаська область);

«Тернівські копанки» (с. Тернівка, Кагарлицький район, Київська область);

Камінне село

Саме так, на поліський лад називається величезне (до 15 гектарів) скупчення кам'яних брил біля села Руда-Замисловецька Олевського району Житомирської області.

На сьогоднішній день є **дві версії їх походження.**

Перша – наслідки діяльності льодовика, який сунув зі Скандинавії і тягнув за собою все, що міг.

Друга – залишки так званих **«Поліських гір»** – масива, який потенційно міг існувати під час панування інших геологічних формацій.

Зараз Камінне село – геологічний заказник на території Замисловецького лісництва.

Сьогодні цей об'єкт сполучає в собі більшість відомих ознак і статусів.

По-перше, усна народна творчість володіє певною кількістю легенд і переказів, найбільш старі з яких апелюють до **боротьби Білобога і Чорнобога,** тобто, старого язичницького пантеону.

Згодом на їх місце приходять **Христос і диявол,** що кардинально не впливає на сюжет.

По суті, йдеться про кілька сюжетів, в яких так чи інакше присутні **1) Бог; 2) Бог і нечиста сила; 3) нечиста сила.**

Результатом розгортання подій є

1) поява самого Камінного села в результаті тих чи інших дій вищих сил;

2) поява його «головного каменю» з «слідами Божої стопи».

Сьогодні з повною упевненістю можна говорити про те, що саме цей **«камінь-слідовик»** є центральним елементом всієї композиції. Причин для цього кілька:

*На Поліссі (і не лише) завжди мав **місце культ каменів**. З часом його язичницька складова трансформувалася і перетворилася на один з канонів народного православ'я. В цьому відношенні цікавий спосіб, за допомогою якого культ каменів пройшов крізь неприйняття офіційною церквою і лишився в якості культового об'єкта. Ним стала інтерпретація різних зображень на тлі каменю. Заглибини на його тлі були названі «слідами», камені – «слідовиками».*

*Визнання божественної природи «слідів» (а це переважно Христос, Діва Марія чи загальний, синкретичний, **народно-православний Бог**) врятувало, принаймні, частину каменів від гніву православної інквізиції.*

Згодом на їх основі був сформований потужний культ «святих каменів», які могли лікувати, виконувати бажання, давати поради тощо. По суті ж йдеться про «чистої води» язичницький культ, задля годиться трохи прикритий православною хустиною. Цікаво, що сам камінь виступає в якості провідника тих чи інших енергій, таким собі окремими від загальноприйнятого пантеона «джерелом сили», місцевим божком з власною назвою і атрибутами.

Зараз важко з'ясувати, коли саме був помічений слід на камені і, відповідно, він набув статусу «каменя-слідовика». Так само як не можемо з'ясувати глибини легенд. Можливо, частина з них має кількасотлітню історію, а можливо виникла буквально ось и перед нами ще один приклад сучасного неокульта.

Характер і стилістика переказів дають підстави вважати культ «слідовика» в Камінному селі похідним від народного православ'я, відтак, не старшим за 500 років. Втім, це лише наша гіпотеза, інтуїтивна здогадка.

Туристам радять кілька псевдоритуальних операцій з каменем-«слідовиком». Їх ре-

зультатом може стати лікування хвороби, здійснення бажань тощо. Культ живе і культ робить Камінне село об'єктом поклоніння. Цим стверджуються, власне кажучи, сучасні культові функції цього місця.

Насправді всі розуміють, дехто здогадується, інші прогнозують, що достатньо археологам знайти тут якесь ***древлянське капище****. Після цього буде проголошена тисячолітня історія місцевих культів і на виході ми матимемо справу з цілком сформованим язичницьким неокультом. Ймовірно, найкрупнішим на території українського Полісся.*

Другий, сучасний підхід наполягає на тому, що ***Камінне село – «місце сили» і навіть аномальна зона».*** *В якості доказів приводяться характерні в таких випадках відчуття, образи, нічим і ніким не підтверджені суб'єктивні реакції власного організму.*

Вінець камінної аномальності*, він же друга частина неокульту Камінногосела – **прохід між двома брилами «слідовика».** Йому приписані функції місцевої духовної ініціації, від набуття неабияких сил до «порталу між світами».*

В цьому відношенні варто зауважити, що вказівка на існування «проходу між світами», є він чи немає, є ГОЛОВНОЮ ознакою потужності місця, його особливого статусу серед подібного.

Ось що нам розповів відомий місцевий краєзнавець, експерт по Кам'яному селу Халімончук Юрій Віталійович.

На Вашу думку, Кам'яне село природнього чи штучного походження? Іншими словами, чи могли до його появи докластися люди?

Є декілька версій про його походження. Я би виділив 3.

Перша, *звичайно, стосується природного походження. Йдеться, насамперед, про Український кристалічний щит. Його виходи на поверхню не рідкість для нашої території. Особливо, враховуючи дуже цікаве геологічне утворення під назвою Овруцький кряж.*

Друга версія – *на прикладі Стоунхенджа, о. Пасхи наполягає на рукотворному походженні. Але, у цих випадках є докази. У випадку Кам'яного села виникають сумніви. У мене немає підтверджень його штучності.*

Третій момент – *космологічний (палеоконтакт, прим.ред). Ця тема досить непогано розкрита в книжці «Прелесть тайны-2» Ростислава Фурдуя. Він переконаний, що функціонально мегаліти мали відношення до представників позаземних цивілізацій, зокрема, як передатчики сигналів.*

Мені, як, власне, краєзнавцю, найближча перша, «природня» версія. Хоча третьої, інопланетної я теж не виключаю.

Що стосується назви, вона походить від легенд, які побутують в селі Рудня-Замисловецька за 2 кілометри від наших мегалітів.

«… Колись, давним-давно було поруч два села. Одне багате, друге – бідне. Одного разу

бідняки прийшли з проханням до багатіїв. Втім, їх прохання відхилили. Другого разу бідняків прогнали і відлюпцювали дринами. Після цього вищі сили втрутилися і багатії скам'яніли»….

Друга легенда розповідає про старого, який зайшов до села і попросив в першому дворі поїсти. Власниця, бідна вдова, сказала, що *нічого не має і відправила його до іншої садиби. Там йому до суми засунули камінь, який зовні дуже нагадував хлібину. Він щиро подякував, відійшов, сів на пагорбок покуштувати його. Витягнув паляницю, яка не ламалася. Таке було «добро» від багатіїв. Оскільки це був не простий подорожній, а Господь, одного його погляду було досить, щоб село перетворилося на камінь.*

Крім того, зауважу, що згідно з українським правописом правильно Кам'яне, а не Камінне село.

Чи є інформація про археологічні знахідки культового походження на території урочища?

Поки що немає. Археологи у нас працюють вже 6-й рік (Житомирська експедиція, Інститут археології НА України, Андрій Петраускас). Вони працюють в тому числі на території Олевська (урочище Бабина гора, там є городище 8-9 століття). Там знайдені як речі вжитку, прикраси, так і предмети культового походження.

На території самого Кам'яного села розкопок не проводилося. За припущенням Петраускаса там могли жити люди або навпаки, його використовували з культовою метою.

Чи практикуються якісь обряди на його території зараз? Можливо, його облюбували представники сучасних релігій?

Наскільки я знаю Кам'яне село не використовується як місце для культових відправ. Люди їздять туди відпочити на природу, хоча, все перемішане, теж саме святкування Івана Купала. Втім, місцеве населення не провадить там жодних обрядових дій. Щоправда, цього року приїздила група язичників, яка проводила свій обряд на Божому камені (місце, де за легендою відбулася битва між Богом і дияволом). В ньому є ущелина – Прохід між світами,

між світлом і темрявою, між Білобогом і Чорнобогом. Вони молилися своїм богам. Звичайно, це реконструкція обряду. Що стосується власне язичницьких практик, тут по селам колись були бабки, які лікували, або, навпаки, могли наслати хворобу. Але, вони виродилися, тому, що ці знання не було кому передати і зараз про це можна лише в книжках прочитати. Разом з тим, краєзнавці, які цікавилися питанням не могли нічого добитися від бабусь. Ніхто таких секретів не відкриває.

Ви згадали космогонічну теорію виникнення Кам'яного села. Наскільки обгрунтована позиція, що Кам'яне село є «місцем сили»?

Так, «місцем сили» його можна назвати однозначно, в першу чергу з наукової, геологічної точки зору, оскільки неподілік проходить потужний геологічний розлом. Випромінювання, котре йде з надр землі в цьому місці фіксується науковими приладами. Воно є різне, позитивне чи негативне. Відповідно, по-різному впливає. Крім того, саме скупчення каміння несе в собі масу енергії. Основа Кам'яного села – граніт. Плюс є інші вкраплення, які несуть в собі певні радіоактивні елементи.

Однозначно, Кам'яне село є хорошим місцем. Кожен знаходить в ньому щось своє, всі поступово заспокоюються. Хороша мандрівка ним триває близько 3-х годин. Людина розуміє, що їй немає куди спішити. Нервова система приходить в стан рівноваги.

Ви казали про найбільш визначні місця Села. Назвіть їх, будь-ласка?

Це краще один раз побачити, ніж сто почути. Там 4 основних напрямки в межах території приблизно 600 на 800 метрів. В принципі, крім Божого каменю особистих назв майже немає. Одного разу приїздили люди з GPS з метою створити детальну карту каменів. Я допомагав їм з тим, щоб створити саме карту «випромінювань». Але, потім почалися події на Майдані… і з тих пір я з ними не чувся.

Чи є в Селі колись широко розповсюджені «камені-слідовики»?

Звичайно, головний серед них це вже згаданий нами Божий камінь, де є «сліди битви між Богом і дияволом». Крім того, він позначений слідами вандалів. Є якісь інші відбитки, які вважають результатом взаємодії 3-х мінералів, що входять до складу граніту.

Якщо повернутися до паломників або просто тих, хто приїздить. Можна сказати, що ці камені мають якісь лікувальні властивості, виконання бажань тощо?

Я не вів такої статистики, втім, я чув такі історії. У когось немає дітей, хтось чимось хворий. В цьому році на Божому камені молилися за Україну і за нашу армію. Люди шукають любого способу, щоб якось допомогти нашій країні. Їдуть з певною метою, ставлять свічки, моляться.

Є приклади «темних ритуалів»?

Ні, але колись пробували видовбувати частини цих «слідів». Сумніваюся, що воно може закінчитися добре. Крім того, є «чорні археологи». Припускаю, що могло бути різне.

Останнє питання. Ви, як експерт по Селу, скажіть, в чому його феномен?

Довгий час наша північ Житомирщини була законсервована. Тут є і позитив, є і негатив. Але в цьому її унікальність. В цьому відношенні Кам'яне село займає своє окреме місце за рахунок концентрації, енергетики і легенд. Як церква намолена, так і наше Село.

В Україні, в цілому, таких місць мало. Можливо, до них можна зарахувати Лису гору, окремі топоси в Карпатах, Кам'яну могилу на Запоріжжі.

Що стосується самих камінців сьогодні можна говорити про кілька ареалів цього явища. Відразу зауважимо, що зв'язку між ними немає. Різні епохи, різні культові практики, різні долі, різні легенди.

Західно-Центральний регіон

Житомирщина. Умовно це територія Центрального і Східного Полісся, які з певними застереженнями можна віднести до

дніпровського басейну.

Самі ж камені на території області згруповані в два кластери:

Перший – Кам'яне село;

Другий – окремі камінці-слідовики на території Поліського заповідника.

Рівненщина. Культурно є частиною житомирського кластера. Розташовані на її території (зокрема, Рокитнянського району) камені, джерела, дерева і хрести мають відношення до народно-православних культів. Кажуть, що саме на Рокитнянщині можна побачити відсутні в інших місцях сакральні міні-комплекси у вигляді, приміром, каменю і джерела.

Центральний і Південний регіони

Перш за все, йдеться, про кромлехи і менгіри в нижній частині Середньої Наддніпрянщини, Надпоріжжі, Запоріжжі.

Ми згадували про ці кромлехи і менгіри вище. До них додалися нещодавні, практично свіжі знахідки на Хортиці, які оперативно освоїли місцеві неоязичники.

Окремо стоїть Кам'яна могила біля Мелітополя. Важко сказати, що поєднує її зі вже названими об'єктами. Лише використання каменю і культовий характер. Різниця в тому, що Кам'яна могила є природнім утворенням і з тієї ж культової точки зору значно потужніше явище, про що свідчать археологічні дослідження місцевості.

Певним продовженням кам'яної теми Півдня є Алуштинський кромлех і «таврійські ящики» в Криму.

Західний регіон

Згідно з «Метафізикою Карпат» В. Єшкілєва гори нафаршировані кам'яними капищами як ніде більше.

Втім, є підстави стверджувати, що цікаві нам камені Полісся не мають нічого спільного зі своїми **«південними» і «західними» родичами**. Для цього є кілька підстав, які в якості гіпотез можна покласти до 3-х «камінних кластерів».

Ось чому.

- **Поліський кластер** проявився в своїй культовій красі вже за часів християнства, коли набув виразних народно-православних, синкретичних ознак. Ймовірно, розквіт припадає на період 1500 – 1900 років, коли були сформовані більшість легенд, що дійшли до нас з переказів і практик. Звичайно, помилково думати, що до приходу християнства вони просто валялися в лісі. Швидше навпаки. Їхні культи були сформовані і чітко прописані в язичницькій релігії, чиїм прямим спадкоємцем є народне православ'я. З різних причин вченим важко прослідити культову роль місцевих камінців у більш ранні періоди. На нашу думку, він не міг виникнути на пізніх етапах слов'янського етногенезу на території Полісся. Можливо, був занесений готами, ще ранішими зарубинцями, яких дехто вважає балтами. Відповіді на ці питання ще чекають своїх дослідників.
- **Південний кластер** датується значно ранішими періодами. За деякими даними, які, втім, ще сумнівніші за попередні, це бронзовий вік. Насправді ж хто, для чого і коли мостив посеред степу менгіри і кромлехи не скаже самий сміливий археолог. Гіпотези є: від смішних міфотворчих до солідних наукових. Відповідей немає – занадто давно і непевно це було. Одна з проблем в дослідженні культових особливостей полягає в тому, що чим далі істо-

рично від нас подія тим загальнішими і тьм'янішими стають її образи. Фрази, якими обмежуються як неофіти так і фахівці часто закінчуються на констатації мисливського характеру для жителів лісів; землеробського – лісостепу і військового – степу.

• Нарешті, **«карпатський кластер»** тим же Єшкілєвим відноситься до системи фракійських культів, які закінчили своє видиме існування після падіння Дакії. Зараз, за його словами, вони животіють в культі мольфарів, які ніби-то користуються тими самими «місцями сили», що і їх попередники тисячі років тому. Вказаний в нашій темі ареал починається з боліт Поліського заповідника, де, за інформацією очевидців збереглася певна кількість «святих каменів».

Серед них:

Камінь-золотава,
Слід Княгині Ольги на болоті Озле,
Камінь Чортова Мельниця,
Ведмежа і Довга Гора,
урочище Козачев,
Камінь-Човен.

Кожен з них має свою історію і характеристики. Відомо, що вода з каменів зазвичай вважається лікувальною. В той же час, на відміну від більшості вода з Йовжиних-Ольжиних каменів перебуває в статусі «мертвої». Самі ж уламки довколишні «ремісники» використовують для лихих справ…

Поліська магія живе. На денці людської свідомості, в її зарослій вірою у надприроднє, частині. Сьогодні це одна з двох умовних магічних систем. Друга – карпатська. Обидві вимирають, втрачають носіїв і знання. Обидві мають стосунок до народного православ'я і його неорганічних божеств – каменів. Але про це інші дослідження і книжки, які ще не написали.

Археймар – північний архетип в Циркумпонтійській зоні

Кожна історія, кожна географія знайомі з існуванням напівісторичних-напівметафізичних, в цілому легендарних місць і міст. Часто саме ці невловимі для сучасників локуси складають **містичну частину сакральної географії.**

Їх не так вже й багато. Тим не менше, навіть в цьому, досить вузькому середовищі існує умовний поділ. Частина з них легендарна **для містиків**, про іншу чули **лише археологи**. *Здавалося б, у чому святість городищ, від яких зараз лишилися, в кращому випадку нічим не примітні пагорби?*

Це не культові місця; про їх існування в історії знають одиниці, максимум десятки фахівців; це дуже вузькі і герметичні теми. Про них не дізнається загал, максимум, що може статися – черговий ура-патріот збудує на його грунті чергову націоналістичну міфологему, в якій, як мінімум, після зникнення льодовика територію України замешкають наші прямі, безпосередні і головне – надзвичайно шляхетні предки.

Сакральність городищ наукова. Потім, варто пам'ятати, що будь-яке місто (городище) – осердя певної археологічної епохи чи місцевості і, в першу чергу, **архетип «вічного міста»,** метафізичного образа «початку і кінця»,**Танелорна, Амбера або Авалона** в західній фантастичній класиці.

Одне з таких місць, абсолютно не примітне ні в ландшафтному, ні в містичному відношенні місце – **столиця готів, «Річковий дім» – Археймар.**

Про нього мало відомо. Точніше кажучи – нічого.

Ніхто не знає, де він був.

Ніхто не знає, чому зник.

Єдина гіпотеза про знаходження Археймару проста і невибаглива. З легкої руки археологів ним оголошене найбільше готське поселення з числа знайдених на території України. *Це городище біля селища Башмачка на Дніпропетровщині.*

Але давайте по черзі. Хто такі готи, звідки прийшли і куди зникли? Які топоніми лишили по собі і чому вітчизняні фантасти не розробляють свої сюжети на основі цієї, майже готової карти?

До наших днів лишилося всього кілька назв, які так чи інакше складають каркас тогочасної, в тому числі сакральної топоніміки.

Перший і найбільш обширний термін – Ойум.

Ойум – в перекладі з готської (до речі, останні її носії зафіксовані в Криму в 18 столітті), значить «водна» або «річкова» область.

Очевидно, йшлося про значні, вкриті водоймами простори. Настільки значні, що це справило враження навіть на готів, які до походу заселяли басейн Вісли.

Як відомо, в нашому регіоні такими характеристиками володіють лише 3 річки: **Дунай, Дніпро і Дон.**

За деякими ознаками в часи розквіту вплив готів розповсюджувався **на всі 3 басейни.**

Разом з тим, стартовою точкою міг бути лише один.

Більшість дослідників так чи інакше вказує на Дніпро і прилеглі до нього території. Відрізняється локалізація.

За великим рахунком їх дві:

- ***Середня течія Дніпра.*** *Цієї позиції притримується частина істориків. Одні з них прямо вказують на те, що столиця Ойума – Археймар – це Київ. Інші (і ця версія не позбавлена логіки) наполягають на тому, що частину Змієвих Валів могли збудувати саме готи.*
- ***Нижня течія Дніпра.*** *Абсолютно рівноцінна гіпотеза, яка ґрунтується на відкритті біля селища Башмачка Дніпропетровської області готського поселення. Дехто бачить в ньому вже згаданий Археймар, він же* ***Данапер-штадт.***

Як відомо, готи йшли з прибалтійської частини Вісли через Волинь вниз по Дніпру.

У 1-му столітті н. е. вони колонізували сучасну польську частину прибалтійського узбережжя і стали батьками так званої **«вельбарської культури»** – певної сукупності матеріальних залишок, головною характеристикою яких є наявність спільних рис.

Буквально за кілька поколінь вони знімаються з місця і рушають вниз.

Що вело їх в часи названі «великим переселенням народу»?

Голод, демографічний вибух, або, як варіант, релігійний мотив – ***пошук «землі богів», «внутрішньої Швеції» – Асгарду?***

Як би там не було готи без особливих проблем спустилися по Дніпру, по дорозі формуючи будинок під назвою **«черняхівська культура».**

Особливість останньої полягає у її **поліетнічності.**

Ймовірно, до її складу на півночі входили балтійські племена, на заході – близькі до кельтів, в центральній частині – протослов'яни, на півдні – залишки скіфів і сарматів.

По суті, готи створили прецендент, який через 800 років повторили їх кревники – **варяги.**

Чисельні, вони стали вершиною піраміди, довкола якої податками, торгівлею, ремеслами були об'єднані різношерстні і політично аморфні народи.

По суті, Ойум – це все та ж Наддніпрянщина від її середньої до нижньої течій. Міркуючи на тему його розташування, можна згадати принцип, за яким селилися в цих краях. Він позначений печаттю сільського господарства і пов'язаний з притаманними народу формами.

На нашу думку більшість готів заселили кордон лісу і степу, що було зручно з огляду на симбіоз тваринництва та землеробства. Звідси зручно ходити в походи на північ до балтів, південь – сарматів і скіфів, захід – фракійців і римлян тощо.

Цікаво, що вказаний нами конгломерат племен, на вершині якого стояли готські дружини, дуже схожий на пізніших варягів. Ті ж походи, нав'язування політичної волі місцевим племенам, об'єднання в певну, трохи аморфну і сиру політико-економічну структуру, загроза з боку кочового Сходу…

Ойум схожий на Київську Русь, як мінімум, низкою, хай дотичних ознак:

- *Панівна роль нечисельної, в обох випадках скандинавської за походженням військової еліти над місцевими племенами;*
- *Якщо відкинути деталі – приблизно та сама територія;*
- *Формування поліетнічних протодержавних утворень з невизначеними кордонами;*
- *Контроль над торговими шляхами, пізніше визначених як* ***«шлях від варягів у греки»;***
- *Протистояння зі східними кочовиками по всьому периметру свого розселення, з найбільш критичним причорноморським регіоном;*

Історичний вплив «північних варварів» на формування Ойума і Київської Русі безсумнівний. Тим дивніше спостерігати незначну кількість археологічних залишків, досить мізерних у порівнянні з артефактами автохтонних племен.

Сформована готами, по-своєму унікальна **«черняхівська культура»** містить невелику кількість власне готських предметів, ще меншу кількість ритуальних артефактів і тим більше городищ.

В ситуації, коли Археймар – напівлегендарна столиця готського царства на Дніпрі, будь-який топонім на її території набуває аналогічних ознак.

Міркві д

Одна з ознак на щільно замазаній історичними непорозуміннями готській картині – це ліс, біля якого вони жили.

В легендах, джерелах і переказах він відомий як **Міркві д» – «Залізний» або «Чорний» ліс,** образ якого використав Толкін у своєму «Володарі перснів».

Практично всі вказують на величезний лісовий масив, який розділяв готів і їх основних опонентів – гуннів.

Зараз важко достеменно уявити картину лісового покриття того часу.

Є підозра, що вся течія Дніпра була, тією чи іншою мірою вкрита лісовими площами.

Досить упевно можна уявити собі **масив Чорного лісу**, який починався від Києва і закінчувався в Кіровоградській області. Сама ж територія **Київського трикутника** представляла собою зарослий лісом, вкритий річками і болотами регіон.

Другий варіант – **Великий луг**, у Геродота відомий як **Гілея**. Величезний, від Запоріжжя до Херсона лісовий масив був пронизаний неймовірною кількістю приток Дніпра.

Логічно, що малопридатний для відтворювального сільського господарства він міг бути своєрідним природнім кордоном між берегами: лівим, степовим, гуннським і правим, де переважав лісостеп і мешкали готи.

Наступний наш об'єкт по праву можна вважати одним з двох найбільш цікавих локусів в межах даної теми.

Це власне **Археймар** – місто-архетип, бусинка в низці легендарних міст Наддніпрянщини. Крупна і блискуча, як очі Одінових воронів, вона позбавлена уваги дослідників з невідомих для нас причин.

Материкові німці, котрі, не зважаючи на розповсюджену точку зору, не мають прямого стосунку до готів називали його **Данпарштадт.** Назва походить від місцевої інтерпретації імені **Тора** – бога війни і блискавки, тамтешнього відповідника Перуна. Один з атрибутів Тора – дуб. Їх, підказує логіка, в ті часи було немало. Свідченням цього є священний характер дерева, який зберігся до наших часів. До цих пір в Києві є так званий «дуб Перуна». Біля санаторію «Жовтень» росте «дуб Грюневальда». В історичних джерелах згадується «Кадетський гай» на Шулявці, єдиним свідком якої залишився згаданий «дуб Перуна».

Вони ж, за свідченнями дослідників Козаччини А. Кащенка та Д. Яворницького були частим явищем на території Великого Лугу – потенційного Мірквіду, на кордоні якого стояв Археймар.

Після його зруйнування гуннами на старому місці виникла **фортеця Ківи**, яку історики, зокрема Татіщев, чомусь вважали Києвом. Біля Археймара була **скеля і готський некрополь**, священні для них самих. Ще одна підказка для бажаючих знайти місце розташування легендарної готської столиці – **скелі.** На Дніпрі не так багато виходів породи, крім того, **назва Ківи – «кам'яне укріплення»** говорить сама за себе – це, або місце розташування (на тих же скелях) або матеріал, навряд чи привозний.

Відтак, Археймар не має чіткої локалізації, є лише версії: Київ, *Білорогодка (Київська область), Хортиця (Запоріжжя), Берислав (Херсонська область) і селище Башмачка в Дніпропетровській області.* Розкопане на її території готське поселення має низку переваг над іншими варіантами, оскільки:

- *Це одне з найбільших розкопаних готських поселень;*
- *Воно укріплене, принаймні, має схоже на фортецю центральне городище;*
- *Крім дерев'яних залишок знайдена чимала кількість кам'яних, пряме свід-*

чення оборонного характеру міста і можливої належності до Археймару, а потім і Київ.

- *Городище знаходилося дещо північніше Великого Лугу, головний масив якого починався нижче по Дніпру, в районі Запоріжжя. Це пояснює фактор Мірквіда, як природного кордону між готами та гуннами. Разом з тим, ми далекі від остаточної оцінки можливого місцерозташування Археймара.*

Підстав для цього кілька.

По-перше, не всі готські поселення знайдені. Не факт, що Археймар має стосунок до вже досліджених поселень.

По-друге, ліс – поняття гнучке. Тим більше тоді, в часи, коли залісненою була практично вся течія Дніпра.

По-третє, ті самі виходи породи в ті часи були не таким рідкісним і екзотичним явищем, як зараз.

Окреме питання стосується відношення готів до будівництва Змієвих валів. Сил і мотивації у них було досить. Крім того, частина валів тієї ж Київщини співпадає в часі з побутуванням готів на її території. Їх зв'язки з середземноморською, власне кажучи античною культурою сприяли культурному і, в тому числі військовому досвіду. Використання римлянами валів як спосіб протидії кінноті було актуальним в ситуації протистояння з кінними гуннами.

Щоправда, в цьому випадку доведеться змістити готів і їх столицю з низин Дніпра до його середньої течії, пояснити, чому вони закрилися в болотистому «Київському трикутнику» і головне – відсутність значної кількості матеріальних, в першу чергу військових решток.

Ойум, Археймар і Мірквід – загадка. Труднощі їх локалізації пов'язані з багатьма факторами, серед яких не останню роль грають бідність джерел, зміна ландшафту (в тому числі затоплення територій), відсутність інтересу у вітчизняних археологів…

Археймар чекає на свого Шлімана або Еванса.

Його міфологічний архетип – Асгард зоріє на закутаним у тумани нічним Дніпром і лише деякі можуть побачити у нічній імлі обриси міста-привида…

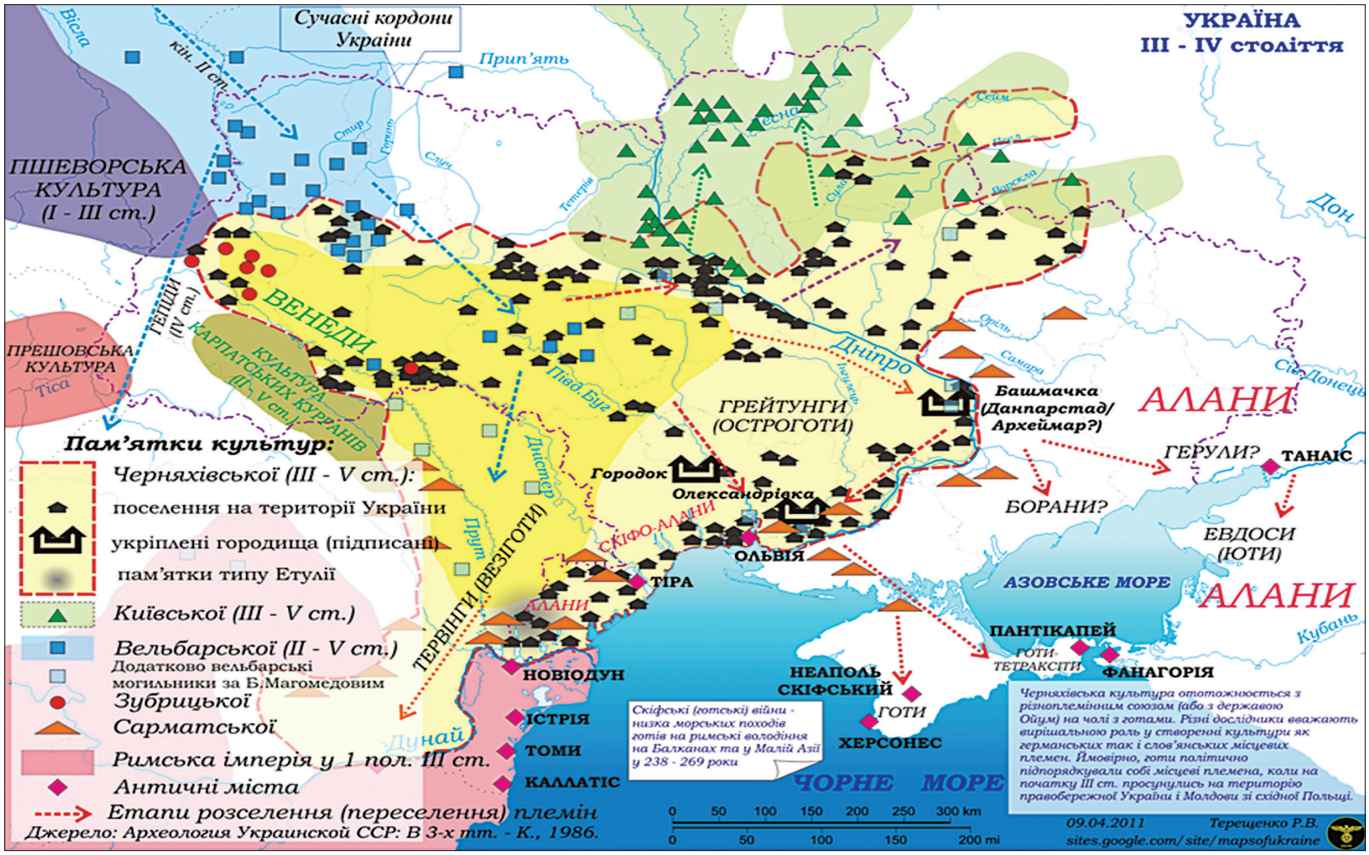

Більське городище – легендарний Гелон? Північний ареал античної цивілізації

Наступна точка – Більське **городище на Полтавщині**. Офіційно його вважають скіфським або таким, що має відношення до переважно осілого і зайнятого землеробством населення скіфського походження.

Розташоване в межиріччі Ворскли і притоки Псла річки Суха Гарань городище, в першу чергу, відрізнялося своїми розмірами. На той час, а це, приблизно кінець VIII – початок III століть до нашої ери воно було, як мінімум, одним з найбільших на території Європи, в цілому.

Згідно з офіційною інформацією його розмір **близько 4 400 гектар**. Загальна довжина валів – **33 833 м.**

Саме поселення складалося з 3-х частин:

Куземинське,

Західне Більське

Східне Більське укріплення.

Спільне у них – фортечний мур або так зване **Велике Більське городище**.

Велике Більське городище.

Населення Більського городища (тут починається саме цікаве) – це **легендарні геродотові гелони**, які, згідно з «батьком історії» заселяли лівобережну територію сучасної України і мали світле волосся. Історично **Гелон** був зафіксований як місто, котре під час походу Дарія I на скіфів намагалися захопити перські війська.

За Геродотом перси спалили це єдине крупне городище в 512 році до н.е. як кару за підтримку місцевим населенням партизанського скіфського руху.

Місцеве населення, а до нього він **зараховував дві етнічні групи** складалося з **гелонів**, які дали назву місту і **будинів**. Хто з них був місцевим, а хто, за Геродотом, міг бути грецькими чи фінікійськими колоністами достеменно не відомо.

Значних археологічних доказів грецької присутності в місті немає. Втім, історик наполягав на тому, що прийшлими були гелони, які досить компактно поселилися між місцевими, очевидно автохтонними племенами будинів.

Перші принесли з собою пріоритет землеробства, в тому числі маловідому до цього **виноградну культуру**. Другі віддавали перевагу мисливству і рибальству, і лише згодом почали переймати традиції більш розвинутих прибульців.

Доказом цього, на думку Геродота є **функціонування змішаного скіфсько-грецького суржика** і розповсюджений серед мешканців міста **культ Діоніса**. Наяність останнього не підтверджується археологічними даними, разом з тим, відкриття подібного капища здатне в корні змінити уявлення сучасників про етнокультурну складову Гелона.

Звичайно, якщо Більське городище це він. В даному випадку варто відзначити, що на відміну від українських, російські вчені локалізують його в районі Дону.

Борис Рибаков вважав їх представниками **«юхнівської культури»,** протослов'янами чи протобалтами.

Можливо (за Б.М. Граковим), вони заселяли широкі простори, від сучасних Полтави до Воронежа.

Існують також версії про їх **угро-фінське походження**, що, в свою чергу, зміщує ареал їхнього існування на схід, в басейн Волги.

Як би там не було перші поселення на території городища стосуються **зрубної та бондарихівської культур** далекого бронзового віку і лише згодом, у VIII–VII столітті до нашої ери на ній з'являються скіфи. у VII–VI столітті до нашої ери вони будують **Західне і Східне городища**, а у V столітті до нашої – **Куземинське.**

Оточені валами і ровами, зміцнені дерев'яними конструкціями у вигляді башт вони не мали собі рівних, принаймні тоді, на тій території і згідно з даними сучасної археології.

Внутрішнє наповнення складалося з наземних і напівземляних жител і супровідних їм господарських споруд у вигляді різноманітних льохів, зерносховищ і тому подібного домашнього скарбу. Крім них знайдені чисельні ремісницькі майстерні. Наявність ковалів, гончарів свідчить про розвинуту диференціацію праці в суспільстві, де навики грали значну роль для формування добробуту.

Крім зайнятих в сільському господарстві і ремісників зафіксовані **культові споруди**, переважно насичені статуетками жертовники, ймовірно присвячених культам родючості.

Таким чином йдеться про функціонування всіх, притаманних тогочасним суспільствам господарських промислів: від землеробства до скотарства, від мисливства до ремісництва. Помножені на торгові зв'язки вони сформували місто – центр навколишніх територій.

Ворскла – Дніпро – Ольвія або по степу до античного Криму. Про це свідчать залишки, в першу чергу грецького посуду.

Процес мирного домінування над прилеглими територіями панував до III століття до нашої ери і відбувався *за умовним «швейцарським» принципом* паралельного і взаємовигідного співіснування різних, можливо споріднених етносів.

Після занепаду, причини якого достеменно не з'ясовані на місці городища жили представники інших етносів – носії *київської, черняхівської, пеньківської, а також салківської та роменської археологічних культур.*

Свій слід на ньому залишили київоруські і козацькі поселення, котрі епізодично мо-

жуть свідчити про поновну колонізацію цих територій.

Після цього короткого вступу спробуємо деталізувати образ міста, яке вважають одним з найстаріших на території України, якщо говорити про *синтез розмірів, економічної ваги і впливу на оточуючі території.*

Одна з центральних локацій на території Більського городища його **Західна частина.**

Відкрита в 1958 році вона містить 121 гектар площі і захисний вал від 6 до 10 метрів у висоту.

Вхід до городища складався із 4 в'їздів. Його розріз вказав на значну кількість глини і золу, які, в свою чергу, містили культурні залишки попередніх епох. Це, дозволило висунути гіпотезу про заселення території городища **до скіфів.**

Сам культурний шар містить залишки місцевого, а також привозного виробництва. Серед них мечі, долота, наконечники стріл.

Ці та інші знахідки і їх датування дозволяють висунути гіпотезу про, принаймні, **часткове доскіфське походження городища**, одного з інших лісостепових поселень того часу.

Втім, свого розквіту воно досягло саме за скіфів, про що свідчать набір ножів, мечів, кинджалів, кінської упряжі, кераміки.

Особливий інтерес представляє антична кераміка, зокрема, іонійські, лесбоські, хіоські амфори. Крім нього значний відсоток кераміки подібний до зразків з Правобережжя Дніпра. Водночас, варто відзначити, що найбільша кількість імпортної кераміки, відноситься до VI-IV століть до н.е.

Окремо заслуговують на згадку два, по суті найбільші майдани – **Розрита Могила і Скоробір.**

Ймовірно, їх першопочаткове призначення лежало в **площині культової функції.** Обидва майдани складалися з групи скіфських поховань, залишки яких сильно поневічені спочатку шукачами скарбів, а потім виробниками селітри (саме їх промисел призвів до появи зруйнованих курганів – «майданів»).

Це цікаво з огляду на те, що **Геррос** – можливо найбільший **скіфський некрополь,** про який згадує Геродот, до цих пір не знайдений.

Що стосується *культових особливостей городища*, не так давно, в 1991 році під час розкопок одного з зольників Західного городища була відкрита **наземна культова споруда**, точніше – **святилище**, яке ділилося на три зони, можливо, з огляду на функціональне призначення.

Так, західна частина містила **залишки жертовників**. Їх основа складалася з глини. У східній частині знайдені черпаки. Північна була вимосткою, яка грала роль входу.

Власне кажучи, в західній частині відбувалося жертвоприношення, в східній – стояв посуд, північна – слугувала для культових відправ на свіжому повітрі.

Кілька метрів від нього відкопано ще один **жертовник з каміння і глини**. Недалеко від нього знайдено **глиняну статуетку бичка**. Схожі жертовники зафіксовані **на Глинському, Жаботинському та Мотронинському городищах**. Більський датується ранньоскіфським часом. Не зважаючи на те, що подібні, **прямокутні жертовники** знаходили далеко за межами України, найближчим до згаданого визнано **пізньочорноліський жертовник** на поселенні Вишенька.

Власне кажучи, зафіксовані жертовники мають дві форми, **круглу або прямокутну**. Відтак, постає питання в різниці ідеологічного навантаження. Станом на сьогодні вчені висувають *дві паралельні гіпотези*, згідно з якими *круглі жертовники належали до землеробських, **вітальних культів**, в той час як прямокутні – **хтонічних, інфернальних.***

Як було зазначено вище, *більські зольники подібні до раніших чорноліських*. Крім деталей різниця в наповненні – в них зустрічаються кістки тварин, в першу чергу – собаки.

Культ собачих голів – одна з сакральних цікавинок Більського городища.

Думками на цю тему з нами поділився *кандидат історичних наук, етнолог та археолог за освітою Анатолій Щербань.*

Наскільки обгрунтована думка про те, що Більське городище це і є Гелон?

Сказати щось зі стовідсотковою впевненістю не можна. Тому що є тільки дотичні докази, що це може бути Гелон: приблизна довжина стін співпадає, наявність тварин з квадратними мордами – видр тощо. Але, другого такого місця у нас в Україні немає, тобто, якщо Гелон був не тут, то де – розміри валів, укріплень співпадають майже повністю.

Варто сказати, що дослідники розділились у висновках: дослідники Харківської школи, батько і дочка Шрамко вважають що це – Гелон, київські дослідники кажуть, що повірять у те, що це Гелон тільки, коли викопають відповідну табличку.

За деякими даними, в городищі могли жити в тому числі греки. Наскільки це підтверджується археологією і, якщо так, чи можна говорити про Більське городище, як найбільш північну точку поширення античної цивілізації?

Сама антична цивілізація на Гелоні не була поширена, але античні речі там знаходять, як і в інших поселеннях скіфського часу в нашому регіоні. Античні речі поширені не тільки на Гелоні, а і північніше і східніше. На мою думку, не можна сказати, що це крайня точка поширення античної цивілізації. Наші предки контактували з населенням Північного Причорномор'я. Вони експортували туди свої товари – мед, шкіри, рабів, а сюди, натомість, йшли прикраси, вино, посуд – це те, що знаходять археологи.

Геродот писав про грецькі храми на території городища і, зокрема, храм Діоніса. Наскільки я розумію, він до цих пір не знайдений?

Ні, його не знайдено. У нас така проблема: всі споруди на території городища зроблені з глини, з дерева, соломи. Від них мало що залишається: безформні розвалля, ямки від стовпів. Тобто, дуже складно знайти щось подібне до того, якими ми уявляємо античні храми. Це майже неможливо.

Ті святилища, які знаходять на Більському городищі відрізняються від античних храмів. Але, те що культ подібний до культу фракійского Діоніса існував на території городища – це факт. Бог якогось алкогольного напою, який народжувався, жив, помирав, а потім воскресав, щось подібне на Більському городищі існувало, але знайти храм, власне, дуже важко. Що цікаво, в кургані того часу, що знаходиться біля Опішні (12 кілометрів від городища) розкопано поховання молодої жінки, у якої на чолі була стрічка з нашивними бляшками. Посередині була голова бородатого чоловіка, а з боків – бляшки із зображенням виноградної лози, що безпосередньо перекликається з діонісійським культом.

Якими, на Вашу думку, були культові практики місцевих мешканців? Класичний скіфський пантеон з 7 богів чи щось інше?

На Більському городищі були поширені землеробські культи. У розбудові Більського городища велику роль відігравали фракійські переселенці, відповідно, фракійського типу культи були там поширені. Зокрема, принесли традицію споруджувати жертовники у вигляді стовпчиків. Ці стовпчики іноді встановлювались на кістяки собак, черепи. Але найчастіше там були черепки, битий посуд. На ньому вирівнювалась така площадка, яка прикрашалась меандрами, трикутниками. На цих жертовниках здійснювались певні обрядові дії, а саме жертовні обливання – використовувались черпаки, ковшики, якими щось лилось на ці жертовники. Немає свідчень, що на жертовниках в Більському городищі когось різали, щось палили, є тільки сліди поливання. Біля цих жертовників знаходять ями, в яких лежать пошкоджені статуетки: після проведення об-

рядів їх пошкоджували – відбивали голову, розколювали навпіл. Ці статуетки антропоморфні, орнітоморфні. Зокрема, там знайдена статуетка, яка зображає одноокого бога, типу Одіна, знайдено статуетку богині, можливо домашнього вогнища, у неї немає рота, голова у вигляді капюшона кобри, крім того, вона інколи без рук.

На жаль, якихось точних свідчень про вірування мешканців Більського городища не збереглося. Ми можемо тільки здогадуватися, кому вони поклонялися. Але, можна сказати, що їхні вірування були пов'язані з культом родючості.

Здається, Ірина Шрамко говорила про те, що на певному етапі в городищі мало місце принесення в жертву собак. Що Ви думаєте про це?

Біля жертовників знаходять собачі черепи, кістяки, вірогідно, що їх приносили в жертву. Крім того, скоріш за все собак місцеві мешканці їли, оскільки знаходять собачі кістки зі слідами видобування кісткового мозку. Крім того, біля жертовників знаходять кістки і черепи людей, що може свідчити про те, що там і людей в жертву приносили, але це дотичні свідчення.

Що можна сказати про наявність чи відсутність тваринницьких культів, можливо, бика, коня, свині?

Знаходять статуетки, які зображують тварин. Найбільш реалістичне зображення – це бик. На східному укріпленні знайдена «упряжка», яка зображає двох волів, запряжених в соху. За допомогою таких статуеток, скоріш за все, проводився обряд ритуальної орки.

В жертовниках таких статуеток немає.

Чи є зараз на території Більського городищ діюче культове місце?

Немає такого. Легенд багато, але практик там не справляють. Але, між Більськом і Опішнею є дуже цікаве місце, яке Борис Андрійович Шрамко вважає давнім святилищем, а я називаю українським Стоунхенджем. Це місце вважають місцем сили, туди блискавка б'є. Це – так званий майдан – Розрита могила.

Розкажіть, будь-ласка, про цей Майдан.

Це грандіозна споруда, яка стоїть на скіфському могильнику. Вона складається з кількох бугрів висотою до 9 метрів, обгороджена двома концентричними рядами валів; посередині – впадина, наче воронка від метеорита. Борис Шрамко свого часу зробив припущення, що на цьому майдані проводились астрологічні спостереження. Це не просто майдан, це місце, де проводились обрядодії, пов'язані зі світилами. Там багато реліктових рослин, майдан дуже гарно зберігся.

Трахтемирів – «terra incognita» Дніпровських гір, їх сакральне серце

Досить часто історія глумиться над власними дітьми і забуває про них як амнезійна бабця на старості літ. Величні міста кануть в лету, колись обжиті і ґрунтовні місцини заростають бур'янами і забуттям. Одне з таких місць – літописний Трахтемирів, півострів в центрі України, схожий на апендикс Центральної Наддніпрянщини.

Значний за розмірами він схожий на країну в країні. Мандруючи його хащами раз по раз відкриваєш в собі дивне, архетипічне відчуття **«inner Ukraine»** – внутрішнього, позбавленого політичних, урбаністичних та інших нашарувань образу «хартленду» – **первинної архаїчної України,** *з блакитною дніпровою стьожкою на вишиванці довколишнього лісостепу.*

В ньому легко загубитися фізично і так само просто знайтися духовно. Він чистить тебе немов губка, всотуючи страхи і жалі повсякденного життя, пилососом проходить по фобіям і планам звичайної асфальтної людини.

Зараз це чималий, зарослий лісом, вкритий віспинами ярів, балок і урочищ півострів з містичною дніпровою панорамою, окремі ділянки якої проглядаються на десятки кілометрів.

Кілька сіл майже вимерли. Поодинокі дачники органічно вписуються у вкритий зеленню масив і лише туристи інколи псують своїм галасом напоєний пташиною присутністю **священний простір.**

Трахтемирів – це певний духовний кластер, коріння якого тягнеться в глибину віків. Не зважаючи на деяку пафосність подібного твердження, існує чимало ознак *культового використання півострова у давнину*. Сьогодні він приваблює містиків та езотериків, і нарівні з Холодним яром вважається одним із згустків «*місць сили*» в Ценральній Наддніпрянщині, в цілому.

Городища, церкви, озера, кургани, джерела, пагорби півострова загальною цівкою жеботіють в історії краю. Частина з них вважається священними вже для сьогоднішнього покоління. Поряд з ними з'являються нові, притаманні нашій епосі, позначені даниною людської уваги локуси.

Вони займають своє місце поряд з давно відомими. Разом створюють *мереживо містичних смислів Трахтемирівського півострова*. Спробуємо розібратися в них. Для початку зробимо невеликий екскурс в історію краю з тим, щоб одразу позначити *тяглість традиції*. Згідно з розповсюдженою серед адептів «сакральної географії» позицією, більшість археологічних і просто історично зафіксованих місцин сьогодні можна вважати *священними.*Частина з них губиться в водах історії, частина набуває нових, *неокультових ознак.*

Своєю назвою півострів завдячує селу Трахтемирів, Канівського району Черкаської області. Свого часу тут була козацька резиденція, тут же знаходилися **літописний Заруб і Монастирок**. Сьогодні на їх місці

Озеро «Бучак»

дніпрові води, завдяки яким **Зарубинецький монастир і брід назавжди втрачені**.

Перші археологічні знахідки на цій місцевості датуються 120 000 років до нашої ери, зокрема, відкритою на околицях стоянкою епохи мустьє.

Якщо відкинути неандертальців вказаної епохи, перші, власне, гомо сапієнс, які замешкали околиці півострова були представниками так званої «*середземноморської раси*» – **трипільцями.** Їхніх поселень на території півострова 6.

Епохи змінювали одна одну, серед найвідоміших тут мешкали *скіфи, зарубинці, черняхівці тощо.*

Подейкують, до Трахтемирова добирався Геродот. Його досліджували В. Хвойка і Б. Рибаков.

На його території знаходилося легендарне **Трахтемирівське городище скіфської доби і пізніший Трахтемирівський монастир,** про який свого часу згадував відомий французький мандрівник Гійом Боплан.

Відтак, почнемо описову частину місцевих локацій з її історичних складових.

Перше, досить досліджене це так зване **Трахтемирівське городище**, вали якого до цих пір збереглися на території півострова.

Зведене за скіфських часів городище, займає рівноцінне місце в низці собі подібних. Візуальний аналіз їх розташувань відкриває картину тогочасного правобережного лісостепу.

Його населення, переважно землероби доби *зарубинецької-черняхівської культур* завжди мали складні стосунки зі степовими кочовими племенами. Для полегшення свого існування **сколоти** (збірний термін для позначення місцевих землеробів, як скіфського так і автохтонного населення) не лінувалися насипати великі, як на той час, городища. Оточені валами з дерев'яними стінами і ровами вони сяк-так дозволяли відбиватися від своїх степових кревників. Залишки стріл поблизу них свідчили

про непрості стосунки з ласими до здобичі комонниками, тоді як розташування і розміри свідчили про **торговий статус городищ**.

Городища йшли з півдня на північ, або навпаки. **Ходосівське біля Києва, Трахтемирівське біля Канева, Мотронинське в районі Суботова** і низка інших були маркерами як торгових центрів, які стояли на шляхам так і позначками еволюції в господарстві тогочасних мешканців Наддніпрянщини. Те ж Трахтемирівське городище займало надзвичайно вигідне становище біля двох! дніпрових бродів, цих мостів між правим і лівим берегом Дніпра.

Час виникнення городища припадає на VI до нашої ери. Подібно до інших його мешканці віддавали перевагу притаманним тоді заняттям, серед яких чільне місце займали **землеробство, скотарство та ремесла**. Окрему роль грала торгівля, свідченням чого є знахідки грецького посуду, ймовірно, причорноморського походження.

Загальна площа городища близько *500-600 гектарів*. Втім, жила частина була значно меншою. Не в останню чергу це пов'язано з характером місцевості, тими ж ярами.

Зараз головна частина називається **Великими Валками**, північно-західна частина – **Малими Валками**.

Городище мало *три в'їзди і оборонні* споруди, які датуються різними періодами.

Це не дуже допомогло і вже в другій половині VI-го століття його було зруйновано. Про це свідчать наконечники в рові і колективне поховання місцевих мешканців.

Головна перевага місця розташування полягала у виході на дніпрові кручі, які самі по собі були природним захистом. За ними був брід на лівий берег, він же торговий шлях.

Не зважаючи на відсутність явних ознак культового центру, однією з найбільш цікавих споруд є землянка більше 300 кв. метрів, яка мала **релігійне призначення.**

Трахтемирівський монастир – ще один легендарний локус півострова, який на рівні з Межигірським був духовним пристанищем, столицею, тогочасним «місцем сили» для посполитих і, в першу чергу – для козаків.

За словами місцевих мешканців, в першу чергу анахорета і дослідника краю відомого під псевдонімом «Скіф» свого часу на півострові було до **70 монастирів!** Ми не маємо археологічного підтвердження цій цифрі і вважаємо її поетичним перебільшенням, зважаючи на те, що ця цифра більша за всі населені пункти, будь-коли зафіксовані тут.

Втім, це не применшує сакрального *статусу півострова*. Позбавлений церковної присутності, зараз він раз по раз проявляє свій зв'язок з християнським світом через *хрестоподібні дерева*, встановлені кимось *дерев'яні хрести і ікони.*

Повна назва монастиря – **Трахтемирівський Успенський**. Інша – **Зарубський.** Пов'язано це з розташуванням між селами, які дали йому назву. В 17 столітті (до 1667) це була головна козацька святиня, в 19 столітті існували його залишки.

Згідно з літописами монастирів було два. Перший зведений ще за часів Київської Русі біля міста Заруб. Другий збудували на його місці.

В ньому розводили рибу і бобрів, обробляли землю, займалися бджільництвом, лікували поранених козаків і приймали патріархів.

В ньому прийняв монаший чин **Юрась Хмельницький**. З 1768 року монастир, який належав Василіянам (напрямок в греко-католицизмі) був спалений гайдамаками.

Один з небагатьох залишків православної присутності це відоме дослідникам і туристам, так зване, **«козацьке кладовище».** За свідченнями науковців, більшість його поховань стосується періоду 18-19 і лише

«Рожена криниця»

окремі мають давніше, можливо козацьке походження.

Ближче знайомство відкидає версію про **несторіанський характер** окремих хрестів і написів на них. Це логічно, з огляду на те, що абсолютна більшість похованих належали *до православної (олександрійської) гілки християнства* і навряд чи могли мати стосунок до *антійохійського (дохалкідонського) напрямку,* носіями якого на наших тернах були здебільшого *ассирійські громади.*

Кладовище має низку характерних, і, водночас, дійсно містичних ознак. Розташоване неподалік круч однією частиною свого твару воно дивиться в бік Дніпра, де на самому краю стоїть **дерев'яний хрест і дерево-хрест** – *сьогоднішні візуальні символи півострова.*

Інша частина заглиблена в яр, яких тут безліч. Коричнево-сірі відтінки мовчазного лісу створюють типовий готичний пейзаж, а тиша дзвенить у вухах навіть за відсутності комарів.

Кладовище ідеальне для проведення «утесете» – специфічної медитації скандинавського походження на «місцях сили». Відчуття спокою, яке огортає мандрівника в цьому місці, позначене печаттю умиротворення. Воно забирає зайві клопоти і справляє дивний *катарсичний ефект*. Нічого лячного на ньому не відбувається, складається враження ніби хтось нитка за ниткою витягує з тебе клубок фрустації.

Наступна локація не вважається священною в буквальному розумінні цього слова. Проте відвідувачі **озера Бучак** і його околиць, які складаються з темного (так званого «чорного») глибокого лісу, притримуються іншої точки зору.

Чисте, глибоке, вкрите заростями і піском озеро давно приваблює шукачів «істини» з числа прихильників різноманітних релігій. На його берегах таборяться рідновіри і йоги, мисливці і рибалки. Відсутність значної кількості людей є причиною відсутності сміття, що, в свою чергу,

додає ваги схованому в лісах недалеко від Дніпра озеру.

Як не дивно, озеро має цілком штучне походження і є нічим іншим як нижнім котлованом недобудованої гідроелектростанції.

Почалася ця історія в далекому 1974 році під час будівництва Канівської ГЕС і зростання рівня води на тамтешньому відтинку Дніпра. Його результатом, зрештою, як і очікувалося, стало руйнування місцевого ландшафту, в тому числі значної кількості археологічних пам'яток. Ходять чутки про початок відновлення даного будівництва, що, в свою чергу, викликає обурення екологів та громадських діячів.

Підстав для скандалу більш ніж досить. Для того, щоб пересвідчитися у потребі в ньому, варто ознайомитися з приблизним переліком пам'яток археології, які можуть потрапити під воду.

Серед них:

- *Поселення давньоруського часу – урочище «Під Понятовським»;*
- *Пам'ятка під горою Туз. До неї входять скіфське поселення (VI-IV ст. до н.е.) ранньослов'янське поселення (VI-VII ст.), грунтовий могильник (XI-XIII ст.). На самій горі відзначені залишки городища часів могильника.*
- *Урочище «Рожена криниця» – залишки Луко-Райковецької культури (VIII-IX ст.).*
- *Урочище «Городок» – залишки давньоруського поселення XII-XIII ст.*
- *Пам'ятка на г. Лисуха. Тут також присутні сармати (IV-II ст. до н.е. зарубинці (II ст. до н.е. – II ст. н.е.), ранні словяни (VI-VII століття);*
- *Скіфське городище (VI-IV ст.д. н.е) на г. Віха.*

Що стосується власне археологічної частини околиць Бучака, в першу чергу відзначимо **Бабину гору**, біля якої, за словами відомого історика Б. Рибакова могло знаходитися одне з найбільших ранньослов'янських святилищ. Тут же, на горі Лисуха, було знайдене городище вказаних часів. За деякими даними, на цій території міг знаходитися **літописний Пересічень**.

Місцеві **Бабина гора і Дідів шпиль** є класичним прикладом так званої «парності», яку так *люблять* сучасні метафізики з їх пристрастю до бінарних опозицій, всіх цих «інь-янь», «чоловічого-жіночого» тощо.

Ці гори до цих пір *люблять «шукачі сили»*. Проте мало хто знає, що певне археологічне підтвердження дійсно було. В часи зарубинецької культури (котру дехто, між іншим, вважає балтською), акурат перед приходом готів (I-III століття нашої ери) місцеві мали цікаву звичку **жити на Бабиній горі**, про що свідчать залишки городища і ховати померлих на сусідній – **Дідовому шпилю**. Там же, швидше за все знаходилося *святилище*. Іншими словами, прослідковується певна відмінність від тих же скіфських городищ, де *місце проживання*

і культовий майданчик знаходилися в межах одного населеного пункту. Зарубинці демонструють дещо відмінний підхід. В його світоглядній картині побут і сакральне формували різні кластери. Жили і молилися в різних місцях.

Найбільш популяризована в цій частині півострова **Рожена криниця**. Це одночасно *урочище, містичне місце, лікувальна вода, археологічний маркер і кілька легенд,* нанизаних наче хрущі на гачок для сома, в теплу червневу ніч.

Криниця розташована неподалік від озера Бучак в глибині поритого ярами по-своєму прекрасного лісу. Це типова **пам'ятка народного православ'я**, про що свідчить ряд візуальних ознак: *ікони, стрічки, копійки* тощо. Вода з криниці, яка має жіноче ім'я і з'явилася, нібито ще за княжих часів, має лікувальні властивості, особливо в частині *жіночих хвороб*. Принаймні, про це кажуть провідники, відвідувачі й інші, залучені до формування легенди верстви населення.

Цікаво, що це не перша локація, родовід якої веде свої початки від княжих часів, зокрема, Володимира. Доказом цьому є **Володимирова криниця на Обухівщині** Київської області.

Структура «трахтемирівських святинь» демонструє чіткий розподіл на

1. *Археологічні решти, місце розташування яких відоме лише фахівцям. Це ускладнює формування довкола них різноманітних неокультових нашарувань і відвертає увагу на більш розкручені «місця сили».*
2. *До останніх належать околиці озера Бучак, вказана вище Рожена криниця і три локації з протилежного боку півострова.*

Це **«Марків шпиль» (і джерело), «Висота 220» і «Ікона».** Ще є дуб, але він, здається, містиками ще не «канонізований».

Отже, **«Марків шпиль»** – це пагорб, який вирізняється на тлі оточуючого ландшафту. За словами місцевого анахорета, більше відомого як Скіф, це **неолітичний курган віком 7-9 тисяч років**. Зрозуміло, ніякого відношення до сучасного грецького імені Марк він немає, точніше, не може мати.

По суті, це певний, можливо **центральний кластер Трахемирова**, до якого крім «шпиля» входить ще **джерело** (згідно з інформацією того ж Скіфа, в спеку не пересихає, навпаки – стає повноводним) і підземна печера. Остання, за чутками, відкривається лише праведникам і тому подібним святим людям. В інтернеті є згадки тих, хто входив до неї. Скіф розповідає про тих, хто ховався в ній під час війни, про православних монахів і шотландських масонів, які з задоволенням випробовують свої сили на «ментальних замках» печери…

Цікаво, що **неолітичний курган, священне джерело і підземна церква**, конструкції різних часів і традицій сплетені в *один комплекс*. Воістину, постмодернізм дав нам можливість

Висота «220»

їсти варення з помідорів, чому тоді не робити бутерброди **з трипільських могильників** (*хліб*), **священних джерел** (*масло*) і **підземних монастирів** (*ковбаса*)? Не пхати до варева нью-ейджерського борщу *курганні культи, народно-православні артефакти?*

Це при тому, що жодних досліджень тут не було. Принаймні, відкриті джерела інформації про це мовчать.

Останнє з чудес Трахтемирова, позначене сталкерськими термінами –**«Висота 220»,** геодезичний показник, який за задумом є осердям місцевої «Зони». Вона вказує на існування потужного енергетичного кластеру на карті всього півострова. Саме в ній відбуваються різноманітні чудеса, до неї ж примикає Марків шпиль і супровідні елементи.

Відтак, півострів складається з двох умовних кластерів: **околиць Бучака і околиць Трахтемирова.**

Вони доповнюють один до одного як дві камери одного, наддніпрянського серця.

Сірінга назавжди

Де ділася та бісова худоба? Сутінки падали на землю щільним парашутним куполом. Гаптований зоряною прохолодою вечір обіцяв накрити Козин острів за годину, максимум півтори. Доказом серйозності його планів були юрмиська знахабнілих кровососів, чия присутність сьогодні була вкрай нестерпною. І все ж він мав сили витримати орди писклявих кровопивць, батальйони гедзів і дивізії оводів, коли б тільки Ярина далася знати.

Звичайно, нікуди з усебіч оточеного водою клаптика суші їй не дітися. Великий, вкритий чагарниками і якимось руїнами острів був ідеальним місцем для випасу худоби. Колись це були кози, давші назву острову. Пізніше їм на зміну прийшли корови, котрі спокійно розбредалися чисельними галявинами прибережної смуги і під захистом тіні всенький день ласували соковитими пагонами.

Літом тут не було вовків, лише дикі свині інколи порушували спокій розморених пастухів, котрі протягом дня вудили рибу і щодуху бігали від роїв диких бджіл.

Безлюдний характер оточеного справжніми дніпровими плавнями острова грав на руку місцевій флорі і фауні, адже єдиною загрозою для першої було нечисельне колгоспне стадо, в той час як тваринний світ потерпав від вдалих на все зле пастушків.

Втім, навіть їхні, помножені на довгі літні ночі потуги не могли винищити типовий для цієї частини Наддніпрянщини, схожий на уламок Великого Луга, острів.

Не раз, зарившись в гарячий пісок берегів, хлопці спостерігали за сценами з життя острова.

Ось скопа тягне важку, як на її власні розміри рибину і пастушки тамують подих в очікуванні трагічної розв'язки.

Трохи далі стара, вредна виндиха шикує свій зондер-виводок і під дрібний барабанний бій сумного очерету вчить колективного полювання на здурівшу від спеки густеру.

Далі вглиб острова водилися злющі барсуки, єдиний порятунок від котрих полягав у швидкому освоєнні найближчого дерева.

Подейкують, серед хвойного серця ліса зустрічалися косулі з числа тих, хто пережив поцятковану степовими вовками зиму.

Вони сірими несподіванками виринали з ранкового туману і так само сполохано ховалися в заростях дерну.

Окремого клопоту місцевій живності доставляли мисливці з райцентру, вчорашні сільські дядьки з величезними лантухами фантастичних історій.

Вряди-годи під їхню не завжди тверезу кулю потрапляли одна-дві нафаршировані жолудями свинки. Безталанних клали на величезні, п'яні від крові і первака сани і везли чистим січневим морозом до села.

Там свиню здавали на колгоспну кухню, де зміна тьоті Маші довго вовтузилася з жорстким і трохи пахучим м'ясом хряка.

Картинки острівних ландшафтів мигтіли в Петьковій голові як затвор фотоапарата його двоюрідного брата з міста.

Стривожений ймовірним покаранням розум швидше ніж колгоспний бухгалтер перебирав бусини варіантів місцезнаходження.

В цей час замурзаний ожиною рот на всю «іванівську» турбував місцеве птаство своїм нелюдським воланням.

Слід визнати, що особливого задоволення від власної величі Петько не отримував. Враховуючи те, що паром відійшов з годину тому, єдине, що йому лишалося – поселитися на острові. Це відтягувало час розплати з боку вічно заклопотаної матері. Втім, здоїти «мукаюче нещастя» йому доведеться. В протилежному разі вона не дасть спати добрій половині острова. Тихої літньої ночі її реви почують в селі, що автоматично підвищить кількість видраного з його чуба.

Хвилини збігали пропорційно до поту з Петькового чола. Збиті об корчі ноги благали зупинитися і прийняти бодай якесь рішення.

Ним, згідно з ситуацією і законами жанру було вогнище на ще теплому піску найвищої точки пляжу – мисі, що апендиксом виділявся з тіла острова.

Вогонь на мисі свідчив про те, що з пастухом все добре і його рідним немає чого хвилюватися. Протягом сезону корови не раз блукали острівними нетрями, заглиблені в свої скотські жуйні думки.

На ранок замучені і скусані вони поволі чвалали до Дніпра, де на них чекав голодний і від того не завжди гуманно налаштований пастушок.

Товста коров'яча шкіра з гідністю витримувала дві-три лозини, після чого всі лишалися при своїх думках.

Корова йшла ремигати в найближчий лісок, її наглядач палив ватру і смажив здобутий в хвилини ранкового очікування улов.

Позбавлений вечері і більш-менш повноцінного сніданку він росомахою вгризався в жирні спини карасів, лящів, судаків, сомів, не гребуючи нічим і ніким.

Відсутність олії і солі робили трапезу ще пікантнішою, тоді як сон на свіжому повітрі роздував апетит до розмірів Гаргантюа.

На перспективу це могло серйозно нашкодити місцевій екосистемі, але тут надходив паром з глузуючими друзями, материним клунком з провіантом і сценарієм вечірнього покарання.

За приправленими бутербродами розповідями про нічні жахи минав черговий день літніх канікул. Він танув на сонці разом з переданим копійчаним «півником» і материним гнівом.

Ввечері він вступав до обійстя в статусі заледве не героя, трохи змарнілий і пом'ятий, повний відчуття внутрішньої звитяги над недавніми обставинами.

Таким був стандартний алгоритм будь-якої пропажі і її наступного знаходження. Подібне відбувалося по кілька разів на сезон випасу. Вочевидь, сьогодні була, його, Петька, черга.

Власне кажучи, відчутних проблем протягом ночівлі ніхто ніколи не мав. Особливо, коли лишалося кілька хлопців, котрі дружно ділили обов'язки і швидко виконували їх.

Хтось тягав хмиз, інший чистив рибу, разом лягали довкола вогнища і травили байки.

Сьогодні все було інакше, оскільки ніхто з друзяк не міг скласти йому компанію. В кожного знайшлася причина нічим не схожа на справжню.

Остання лежала в глибинах старих селянських страхів невідомого, а значить страшного і небезпечного. Простіше кажучи, милий в затишний день, острів мав дещо дурну славу вночі.

Навіть дядьки лишалися тут тільки після повноцінної дози оковитої, котра, як відомо, володіла магічними властивостями.

Після неї останній сільський пузан ставав на деякий час казковим героєм, котрий за 100 метрів вціляв в око величезному, залитому кров'ю мисливських псів кабану; його сіті рвали схожі на торпеди соми, а обдерті об штафетку шрами на руках видавалися за зуби щуки.

Чаклунська слава острова стосувалася його внутрішньої частини, гаптованої залишками споруд невідомого походження посеред тихого хвойного лісу.

Хто і коли звів ці незугарні у всіх відношеннях будівлі достеменно не знав навіть вчитель історії. Ніби-то, колись, це був храм якогось язичницького бога, лише з цієї причини його не дозволили розтягнути на цеглу кмітливим селянам.

Ще розповідали, що за часів війни в них ховалися партизани і привиди, про котрих місцеві мисливці пліткували не інакше, як про душі загиблих в німецькому оточенні.

Перейти воду, як відомо, привиди не могли, тому вік нудилися на острові серед Дніпра.

Якою б не була правда, душевного затишку в ній не більше ніж в козла молока. Бажання перевірити розповіді очевидців у Петька було ще менше.

Разом з тим страх перед покаранням щохвилини відступав перед відчуттям ночі, аж поки не забився в самий глухий куток на ринзі його протиріч.

Мати буде завтра. Глибоко на денці свого дитячого розуму Петько розумів, що це він – боїться, вона ж – хвилюється. Кожен переживає за своє. Вона – за сина, він – за чуба. Тому завтра буде завтра, сьогодні буде ніч на Дніпрі.

Тепла українська ніч з міріадами кровососів, єрихоновими трубами водяних бугаїв, нестепним вереском сичів… Такі ночі створені для ловлі сомів. Для цього він напас низку хрущів, яких страх як люблять головаста, розжиріла на різній дрібноті риба.

Біля вкритого очеретом берега не було глибокої води. Кинута з плеса закидушка дозволяла наловити на юшку, щось серйозніше клювало лише з човна. Його як відомо, у Петька не було. Щоправда, як не було закидушки і хрущів.

Натомість мався перочинний ножик, жмуток жилки і кілька гачків. Разом з іншим крамом вони входили до класичного «джентльменського набору» на всі випадки життя.

Один з них, відчував Петько, настав трохи раніше ніж він мріяв – сьогодні. Трохи раптово і зарано. Прямо як завуч, котрий ловить за шкільним туалетом з цигаркою і вхопивши вухо наче скопа ляща тягне свою здобич до вчительської.

В повітрі заспівали перші комарі, корови не було, часу її шукати теж. Переплисти воду вона могла. Вовків на острові не було. Вкрасти не могли. Значить знайдеться.

Прийшов час відкинути всі страхи і жалі і готуватися до настання ночі. Остання вимагала двох обов'язковових у таких випадках складових: ватри і юшки. Більше вогню, більше риби – ситніший, міцніший у небораки сон.

Не зважаючи на свій більш ніж юний вік Петько належав до характерної породи наддніпрянських селян. Вони ж, як відомо, ніколи не відзначалися зайвими сумнівами і докорами. Насичена історія краю і близькість до відносно великої води зліпили орієнтований на результат, позбавлений зайвих рухів типаж. Місцевий люд нагадував гребців у човні – нічого зайвого, нікого зайвого. Є ти, човен, весла, Дніпро і риба в ньому. Вона дивиться своїми тусклими очима на тебе. Пізніше, за певного збігу обставин ти дивитимешся на неї. Можливо, навіть скуштуєш.

Скуштувати риби і дивитися у вогонь поки стане сил збирався безталанний пастушок з села на тому березі ріки. Для цього послідовно і по-військовому чітко було здійснено низку операцій.

Перше-наперше зрізане, змонтоване і закинуте вудлище. Прикинувши час до заходу сонця Петько зрозумів, що перевертати каміння в пошуках черв'яків буде дорогим задоволенням. Відтак, наживкою став жирний, соковитий коник, яких довкола трохи було. Чого гріха таїти – не раз і не два обмануті цікавістю

і пригодницькими повістями з шкільної бібліотеки пастушки змажили коників, жаб, качині яйця й інші, по-своєму джерела білка.

Сьогодні коників не хотілося. Їсти, в принципі теж. Просто хазяйське Петькове нутро наполягало на тому, що зараз не хочеш, а за годину не буде. Тому інтуїція і початок вечірнього кльову співпали між собою якомога краще. Засмучували лише відсутність можливості дивитися за поплавком і порпатися біля багаття. Непродуктивність виконання двох робіт одночасно стала очевидною після повернення з оберемком хмизу. Наживка, як і годиться в таких випадках «помахала, мамі ручкою». Не було лише ввічливої записки у стилі «дякую за смачну вечерю».

Втрата розізлила Петька. Разом з тим він розумів, що без вечері може обійтися. Без вогнища до ранку з нього буде замерзлий і знавіснілий від комарів привид сільського хлопчика. Зранку його розпухлий і злісний твар обов'язково налякає паромників і колег. Потім з нього довго сміятимуться і показуватимуть пальцями. І навіть мати, ймовірно не битиме, позаяк не знайде живого місця на поцяткованому річковими кровопивцями тілі.

Цього Петько допустити не міг.

Хмиз заполонив його думки і дії. Валки хмизу, сухостою і, якщо пощастить – гарних сухих гілок. Довкола цього добра було більш ніж досить, носи і складай. Востаннє пожбуривши жилку з настромленим на гачок коником Петько закинув лантух і подався до узлісся. Воно було недалеко, якихось сто метрів від плеса, де йому судилося ночувати.

Звичайно, можна було запалити ватру біля самого лісу, але спека так висушила дерева, що не дай-бі запалає весь острів. Для цього пастухи рили в піску спеціальну яму, яку потім закопували від гріха подалі. В ній пекли бульбу, качині яйця, рибу і інше підножне їдло з числа острівних ласощів.

Хмиз він знайшов швидко, кілька ходок і на березі з'ясувалася невелика валка ідеального палива. Останнього разу він примітив кілька стовбурів молодих дубів. Свого часу вони не витримали дніпрових штормів і зараз були дуже доречні. Ситуацію ускладнювала відсутність сокири і довжина дерев. Згодом він знайшов рішення. Склав квадрат з чотирьох оказій, всередині вирив широку і мілку ямку, зверху наклав хмизу і трохи зеленого очерету, дим від якого мав прогнати дошкульних комах.

По мірі згоряння невеликих фракцій палива можна підсувати обгорівші дубки, вогонь від яких тепліший і веселіший.

Це заняття забрало в нього залишок часу, який добіг до темряви зі швидкістю вправного спортсмена. За якихось десять хвилин тіні згустилися і щільними рядами витіснили залишки сонячних променів. Натомість на чистому від хмар і ймовірних опадів небі виплив повновидий і яскравий місяць. Це нічне сонце світило досить сильно для того, щоб Петько без зайвого напруження розрізняв поплавок під очеретом.

Акуратно вмостившись спиною до вогню він розслабився і поволі спостерігав за танцями на воді. Поведінка поплавка свідчила про початок нічного кльову. Можливо, у риби сьогодні жор, думав Петько з позицій професіонала своєї справи. Відповідь не забарилася - поплавок описав коло і зник в мілкій, темній воді.

Легким, тренованим рухом Петько підсік здобич і щосили потягнув в сторону до берега. Жертва голодного пастуха, вгодований окунь вкотре підтвердив гіпотезу про те, що в плавнях риба більша. Відкрита вода давала простір для руху і, відповідно, росту, в той час як мілкі прибережні плавні кишіли міріадами тюльки і комах.

Річковий планктон годував місцевих карасів, коропів, плотву, лящів і густеру. Їх мальки смакували окуню, судаку, щуці і сому. Вони в свою чергу були корисним доповненням до селянського раціону, джерелом білка і азарту.

Окунь тріпався на піску, а розпалений успіхом Петько з нетерпінням чигав на наступного. Паніка, яку розвела дрібнота вздовж берега красномовно свідчила про початок нічого полювання хижої риби. Раз у раз мальок вискакував з води в пошуках порятунку від темних дніпровських вбивць. Далі від берега скидалися крупніші екземпляри, сріблясті тіла вистрибували з води і каменем падали в пучину невідомості.

Щука – подумав Петько.

Окуні ганяють на мілководді дрібноту, далі, в глибинах крупні хижаки шукають здобич згідно своїх розмірів і апетитів. Головне, щоб настрахані щукою жертви не ринулися до мілководдя. Щука подасться за ними і вкінець розлякає місцеву живність, тих же окунів.

Останніх було біля десятка. Більші, менші вони моментально засинали на ще теплому піску плеса.

Варити їх в казані не продуктивно – міркував Петько. Відсутність цибулини або корінця дикого цикорію позбавить варево статуса юшки. Крім того, це довше і взагалі, варений окунь сумнівний з точки зору банальної гастрономії.

Він швидко випустив тельбухи і нанизав здобич на зелений вербовий прутик. Думав посадити на гачок риб'ячу голову і спробувати вийти на сома – обламався. Гачок не підходив по розміру і на випадок удачі його вудлище не витримає навантаження. Обмежився шматочками дрібно порізаної риби. Окуні, як і щуки канібали, їм все-рівно кого і коли їсти.

Риба приємно шкварчала, їй вторив розбурханий запахом голодний шлунок. За хвилину вони грали замало не оркестром, разом з довколишніми жабами, цвіркунами, водяними бугаями і запізнілими качками.

Берег жив своїм звичним нічним життям. Як абориген Петько ніколи не розумів значення фрази «тиха українська ніч». Не був свято переконаний в тому, що не чують її звуків лише глухі і городяни, позбавлені можливості лежати на березі і рахувати зорі.

Берег співав. Друга частина острова – ліс, включився в концерт уханнями сичів і пугачів. Втомлений і розморений вечерею Петько лежав між вогнем і водою і знічев'я копирсався в зубах соломиною. Він досягнув стану повної розслабленості, позбавився страху і відновив звичний для селянської душі стан.

Потім, згадуючи події того вечора він не знайшов моменту, коли почув цей звук. Тонкий, переливчастий як сопілка він наздогнав напівсонну Петькову свідомість і заліз у вуха. Спочатку Петько лежав і слухав. За мить слух відсік всі інші трелі і зосередився на цьому дивному, непритаманному і загадковому виконанні.

Звук мав штучне походження і лунав десь з глибини лісу. Хто його автор і що робить зараз там, де, в принципі, немає що робити? Сезон полювання ще не почався. Пастухів немає. Точніше кажучи, а в цьому він був впевнений, на острові крім нього нікого немає.

Як заворожений Петько слухав лісову сопілку, її сумний протяжний перелив. Він здивувався, коли зловив себе на думці, що не боїться. Важко уявити страшного власника сопілки. Навіть якщо це був привид, а таку версію він теж розглядав, мабуть не злий. Злі не грають місячними ночами на сопілці, в унісон з водяними бугаями.

Звук органічно вписувався в довколишню какофонію, доповнював її. Одного разу Петьку здалося, що його слухають

всі: від жаб до сичів. Берег наче притих і створив враження уважного глядача на концерті у філармонії.

Звук говорив про якусь дорогу, втрачені ілюзії і забуття. Він тремтів разом з очеретом, який, в свою чергу, підтанцьовував йому. Поволі, нота за нотою його присутність витіснила всіх інших. Більше того, краєм свідомості Петько усвідомлював, що більше не чує цвіркунів і сичів. Лісова мелодія спочатку притлумила, а потому примусила зачаровано замовкнути всіх попередніх виконавців.

Петько не був винятком. Вихований на сусідському акордеоні і піснях повоєнного періоду він слабо розумівся на музиці. Щоправда, до клубу кілька разів приїздили ансамблі з міста, здебільшого патлаті студенти з розладнаними інструментами. Вони пихато швендяли селом і щоразу закінчували свої виступи в кущах за клубом.

Наша оковита не їхній шмурдяк – казали дід, спостерігаючи зранку за похмільними музиками на зупинці до міста. Ті, здебільшого мовчали, по-своєму задоволені пригодою і згадками про вчорашній виступ. Хто пам'ятав, звичайно.

Ще Петько не любив уроків співів, на яких тих, хто завинив, примушували співати акапельно перед всім класом. Для однокласників не було кращої розваги, ніж два лобури, які ламаними голосами виводять «Реве та стогне Дніпр широкий»… Один вдалий урок співів заряджав всіх позитивним настроєм на тиждень вперед. Крім тих, хто співав. Оскільки Петько періодично вправлявся перед класом музику він не любив. Музику він ненавидів. Музикантів теж. Вчительку співів – найбільше.

Проте тут було щось не те. Звук, який лунав зі сторони лісу не нагадував йому пришелепкуватих студентів і позбавлену педагогічного хисту співачку. На мить він подумав, що так співає сама природа. Пізніше, дома, він візьме в шкільній бібліотеці книжку про Нільса і гусей і збагне, що так звучала сопілка «вбивці з Гамельна».

Йому з труднощами вдалося подолати бажання йти назустріч звуку. Далися взнаки втома і пізній час. Смажена риба і тепло від вогню помножилися на природню розсудливість - куди йти поночі? Подібна витівка межувала з божевіллям, чого-чого, а вважатися ним Петьку не хотілося. Повернувшись на бік він із задоволенням з'ясував, що лісний звук досить приємно доповнює не такий вже й злий початок ночі.

Пару годин тому йому довелося здорово понервуватися, але зараз все гаразд. Він в теплі, в добрі і мухи, чи б пак комарі не кусають. Зверху світять привітні зорі, з боків накочуються хвилі густого, як лісний звук сну…

Ще мить, друга… Втомлене спекою і біганиною тіло спрацювало наче затвор фотоапарата – клац і ти по інший бік свідомості, розкошуєш в царстві морфея. Він спить на березі Дніпра і снить дивними навіть на розбурхану хлопчачу уяву образами. Велика, з козлячою бородою голова схиляється над ним і уважно оглядає скручене на піску тіло пастушка. Її господар мружиться від вогню, потім сідає біля Петька, замислено дивиться у язики кострища. Повагом бере шпичку з рибою, ласує нею, плює кістками на вугілля. Він великий, спокійний. Майже нічим не відрізняється від людини.

Здоровенний чолов'яга, з кошлатими, рибацькими ногами. Все в ньому нагадує трохи здичавілого анахорета, крім одного. Голову незнайомця вінчають два невеликих, акуратно заточених ріжка. За старою традицією вони заквітчані лісовими квітами. Хвоста Петько не бачить. Ним незнайомець креслить фігури на піску. Ним же повільно замітає сліди, коли під ранок неквапно йде до лісу. За хвилину повертається назад разом з обкусаною коровою, яку тягне на налигачі. Та кидається до води і починає жадібно хлебтати.

Нотатки

НЕ ДЛЯ ПРОДАЖУ

ДЯКУЄМО ЗА ПІДТРИМКУ

– Інститут нелінійної географії

– туристину компанію
«Унікальна Україна»